

KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XLVII. évfolyam.

Szeptember—Október.

5. füzet.

Simén Domokos.

(1836—1878.)

Írta: Vári Albert.

(Vége).

Egy másik kiváló tanítványa így jellemzi tanári működését: «Mindig ambicionált, hivatásunk magaslatára kívánt emelni s megkívánta tőlünk, hogy ha egymás közt vagy önképző körünkben felmerült tárgyakról vitatkozunk, azt vele közöljük és hozzá bármikor bátran járjunk be, mert őt nagyon érdekli, hogy az ő tanítványai egymás között milyen belső életet élnek. Ha valamely vitakérdésünket nem tudtuk eldönteni, mindenik párt egy emberét hozzá küldtük s nála vitánk lefolyását röviden megismételve, véleményt kértünk. Sokszor megadta a döntést azonnal, máskor bevallotta, hogy ennek utána kell néznie. Mindig lelkesedéssel beszélt s rendkívül örvendett, mikor egy-egy fogós kérdéssel álltunk elé, mert — a mint mondá — az az igazi tanulás útja». ¹

Ugy látszik, hogy az új helyzettel járó újabb tanulmányok, a lelkész-tanári állás kettős kötelességei teljesen lefoglalták a Simén idejét és erejét. Életének ez a korszaka (1866—69) a legterméketlenebb irodalmi művekben. A fentemlített zsinati egyh. beszéden kívül nem is jelent meg tőle egyéb ez idő alatt, mint egy Channingtól fordított iktató beszéd, melynek címe: «Az unitárius keresztény vallás». ² Ő maga érezte legjobban helyzete nehéz-

¹ Kisgyörgy Sándor vargyasi esperesnek 1912. márc. 26-án kelt eredeti leveléből.

² Ker. Magv. IV. k.

ségeit s neki fájhatott leginkább ez a terméketlenség. Ugy segített a dolgon, hogy 1869-ben lemondott a lelkészi állásról, hogy teljesen a tanári és írói tevékenységnek szentelhesse életét. Ez az év új korszakot jelent a Simén életében. Kezdetét jelenti egy magas fokon járó, széles körre kiterjedő irodalmi munkásságnak, amely bár gyorsan véget ért, de elég volt arra, hogy nevét kitörülhetetlenül beírja az unitárius egyház és az unitárius vallásos eszmék történetébe. A mint kortársai mondják, állandóan munkában volt. Szobájában három íróasztal és egy gyaluló pad volt elhelyezve. A három íróasztalon tanulmányainak megfelelően bibliai, történelmi és dogmatikai művek elhelyezve. Egy tárggyal nem szeretett sokáig foglalkozni. Amikor az egyikben fáradságot érzett; akkor fogott a másikhoz. És ha kimerült a szellemi munkában, akkor a gyaluló padon kézi munkával élénkítette idegeit. Így keletkeztek azok a világos bibliai tanulmányok, teológiai művek, vitairatok, melyek a Simén nevét egyházunk körén kívül is ismertté és tiszteltté tették.

Már 1869 végén mint kiváló exegeta és hatalmas vitatkozó tehetség tűnik fel. Ugyanis *Zombori Gedő* meggyászói ref. lelkész egy, kötet egyházi beszédet bocsátott nyilvánosságra «Korszerű egyh. beszédek» cím alatt. Elvi álláspontja az volt, hogy a lelkésznek az egyházi hitcikkeket változatlanul kell tanítani.¹ Ezen az alapon állva írta egyházi beszédeit s azokban különösen a szentháromság titkát igyekezett magyarázni. Bármikor lehettek volna azok «korszerűek», de most nem voltak azok. Éppen most voltak terjedőben nálunk a modern teológiai eszmék, a melyek mind nagyobb tért hódítottak maguknak. Ez évben indul meg Ballagi Mór és Kovács Albert szerkesztésében az új irányzatnak jeles képviselője gyanánt a «Prot. Tud. Szemle». Ennek első lapján hirdeti Kovács Albert, hogy «a teológiának mindig összhangzásban kell állani a többi tudományok megállapított, általánosan elismert és tudományosan igazolt vívmányaival». A Zombori Gedő beszédei semmiképpen sem találták ebbe a

¹ Prot. Tud. Szemle. 1869. évf., 344 l.

szabad légkörbe. Ezt érezték és látták hitfelei is. Ezért *Szeremlei Sámuel* akkor bihardiószegei, későbben hódmezővásárhelyi ref. lelkész «Az egyházi hitcikkek és az igehirdetés» cím alatt¹ majd pedig «A vallás lényege és az egyházi háromsági dogma» címen² fejti ki Zomborival szemben a korszerű álláspontot, illetve irányzatot. Megbotránkozva kérdi, hogy ha a Zombori álláspontján állunk, akkor «mi különbség van köztünk és róm. kath. testvéreink között?» «Micsoda sötét szózat ez: Allítsátok fel a holtakat, hogy gondolkozzanak és harcoljanak azok mihelyettünk!»³ Sőt tovább menve így szólott: «Újólág nyilvánítom abbéli meggyőződésemet, hogy az egyházi háromsági hitnézetet sem Jézus Krisztus, sem az új testamentomi irók nem tanították».⁴

Beleszólott ebbe a vitába Simén is. Neki mint unitárius teologusnak ilyen közhangulat mellett könnyű lett volna a feladata. Sikere már előre biztosítva volt Zomborival szemben. De ő nem vágyott ez olcsó dicsőségre. «Észrevételek Zombori Gedő ur egyh. beszédeire» cím alatt szólott a kérdéshez.⁵ Ez igénytelen cím alatt egy nagyszabásu tanulmányt bocsát nyilvánosságra a szentháromságról, amelyben exegetikai és történelmi magyarázatát adja azoknak a bibliai helyeknek, melyekkel a szentháromságot támogatni szokták. Nem annyira Zombori ellen, mint az egyházi orthodoxia ellen küzdött. Már az első merészebb föllépésével a szabadszellemű teológusok vezéralakjává emelkedett.

Említett tanulmányának bevezető részében szól Simén a vallás és tudomány viszonyáról is. A többek közt ezeket mondja: «A vallás és tudomány nem csak hogy egyek; de egy helyen is laknak: az emberi lélekben».⁶ Ez állítása által azt a látszatot kelthette, mintha ő a vallást a francia naturalizmusnak rideg észvallására kívánta volna lesü-

¹ Prot. Tud. Szemle. 1869. évf., 244, 358, 369 l.

² U. o. 1870. évf., 1 l.

³ U. o. 1869. évf., 372 l.

⁴ U. o. 1870. évf., 6 l.

⁵ U. o. 1869. évf., 362, 375, 385 és 401 l.

⁶ U. o. 1869. évf., 365 l.

lyeszteti. Ezen túlmerész irányzat ellen felszólalt éppen az unitáriusok közül *Kozma Ferenc*, ki a német s különösen pedig a Schleiermacher-féle érzelmi irányhoz vonzódott inkább. «*Párhuzam a vallás és a tudomány között*» cím alatt fejtette ki álláspontját.¹ Ez alkalmat adott Síménnek arra, hogy «*Összhang a vallás és tudomány között*»² cím alatt fejtsen ki részletesen e tárgyra vonatkozó nézeteit, melyeket előző cikkében csak úgy, mellékesen érintett s a harc hevében talán nem is egész szabatosan fejezett ki. Kitünt, hogy e két férfiú között nincs is olyan nagy eltérés a vallás és tudomány közötti viszony felfogására nézve mint, a milyen előre látszott. Kitünt, hogy Símén a kettő «egysége» alatt nem lényegbeli egységet, hanem csak a kettő «összhangját» értette. Ennek pedig Kozma is híve és munkása volt, mivel összhang csak két vagy több különböző dolog egyöntetű összműködéséből származik. Különbözik az érdekes és tanulságos vita nagyban hozzájárult annak a nézetnek a kialakulásához, hogy legjobb az a vallás, amely úgy az ész, mint a szív igényeit kielégíti.

Közben aktuálissá lett hazánkban is egy «egyházi reform-egylet» kérdése. A Prot. Egyh. és isk. Lap 1870. évi 39. 43. és 44. számaiban *Wéber Samu*, *Ferencz József*, *Kovács Albert* és *Ballagi Mór* aláírásával jelent meg az erre vonatkozó indítvány. Símén az elsők között van, a kik őszinte örömmel üdvözlnek a «korszerű» mozgalmat. «*Néhány igénytelen szó az egyházi reform-egylet ügyében*» cím alatt szól a kérdéshez «A pápaság megalapításától — mondja — a reformációig s a reformációtól mostanig, a pápaság bukásáig, a föld sohasem volt úgy előkészítve a tiszta evangéliumi magvak befogadására, mint jelenleg». «Tudatom és tapasztalatom szerint az emberek sohasem esengtek oly komolyan a világosság után, mint ma».³ Ilyen bevezetés után rámutat arra, hogy az egyházak tanításai mennyire eltérnek a Jézus evangéliumától, hogy a szentháromság tana, Jézus kettős természete, az eredendő

¹ U. o. 1870. évf., 17 és 33 l.

² U. o. 1870. évf., 75, 81 és 97 l.

³ Prot. egyh. és isk. lap. 1870. évf., 1466 l.

bűn s az elégtétel tana mind olyan dolgok, amelyekről Jézus egy szót sem szólott. Az orthodoxzia dogmái már túlélték magukat. Azokat halottaikból többé feltámasztani nem lehet. Ezért gyökeres reformra van szükség. Sőt megjelöli a reform útjait is. Ezen cikkének mintegy kiegészítésül írja «*A ker. vallás, amint azt Krisztus prédikálta*» című dolgozatát az «Egyházi Reform»ban. «A» → hagyományos dogma nem forrása, nem lényege a ker. vallásnak, hanem csak kifejezési alakja s mint ilyen sem annak lényegévé, sem pedig jogi absolut alappá nem válhatik». ¹ Ilyen alapon mutat rá a reform ellenzői álláspontjának a tarthatatlanságára.

A többi jeles egyházi férfiak mellett tehát Simén is valamivel hozzájárult ahhoz, hogy a «Reform-egylet» 1871 okt. 4-ére alakuló közgyűlésre Pesten összejöhetett. A tagok hangulatát és felfogását így fejezi ki Ballagi Mór: «Vallás-erkölcsi állapotainkból kiveszett az őszinteség és vallástételeink nem kifejezői többé a mi hitünknek, hanem annak, amit apáink hittek, mi pedig mást vallunk és mást gondolunk». ² Közülünk az alakuló gyűlésen jelen voltak: *Bozogány Áron, Ferencz József, Nagy Lajos és Simén Domokos*. Heves vita indult meg, különösen a cím kérdésénél. Ugy látszik a «reform» szót túlságos liberálisnak gondolták némelyek. Az unitáriusok egyértelemmel amellet foglaltak állást. Voltak még sokan velük. De a többség leszavazta. Így lett a «reform-egylet»-ből «*Magyarországi protestáns egylet*». ³

Már a következő évben meghívást kap Simén, hogy a protestáns egylet második közgyűlésén felolvasást tartson. A meghívást örömmel fogadta és vállalta, «nehogy majd azzal vádoljanak protestáns atyánkfiai, hogy mi

¹ Egyházi reform. I. évf., 138 l.

² A magyarorszási prot. egylet évkönyve. 21 l.

³ Érdekes, hogy itt Ballagi M. minő magyarázatát adta a protestáns szónak. „Eddigélé — úgymond — a prot. szó jelentette hárcm felekezetnek protestációját a római egyház ellen, a mai naptól kezdve a „protestáns“ címet nem azon értelemben vesszük mint eddig, hanem úgy, hogy a prot. cím alatt működő egyesület oly emberek gyülekezete, kit minden oly fennálló intézkedés ellen, mely a benső meggyőződéssel ellenkezik, protestálnak“. A prot. egylet évkönyve. I. k., 76 l.

tőlük visszahuzódunk». Ez év nyarán nagyobb külföldi útat tett, amely idő alatt felolvasása tárgya fölött is gondolkozott. A közgyűlés okt. 1. és 2-ikán volt. Ümepi szónok Csiskó János kassai lelkész, az egyik felolvasó Szász Domokos, a másik Simén. Felolvasásának címe: «*A szabadirányu kereszténység állása, előnye és teendője a kereszténységben*». Mindenekelőtt megállapítja, hogy az embernek nem csak joga, de kötelessége is a szabad vizsgálódás. Ezen szabad vizsgálódás eredménye ugy az orthodoxia, mint a szabad kereszténység. Azonban az orthodoxia az egész vonalon haldoklik, mert «egy oly valásrendszer, amely magát örök időkre igaznak és változhatatlannak tartja s amelyben a szabad mozgás és haladás akadályozva van, teljesen ellenkezik a tudománnyal és evvel karöltve járó szabad kereszténységgel, amelyeknek terén mindenütt haladást, új életet tapasztalunk». Ezért a szabad kereszténységnek hasonlíthatatlanul több előnye van, mint az orthodoxiának, mert az egyetemesebb és mélyebb vallásos életre vezet, több hite van és több reményt nyújt a lelki egységre. Ezért az egyletnek, mint a szabad irányu kereszténység képviselőjének feladata, hogy minél szélesebb körben mozogjon s eszméit és irányát vigye be a nép közé, mert «a hol az igazság lesz, ott lesz Istennek lelke is».¹ A felolvasás nagy tetszésben részesült. Azt úgy lehet tekinteni, mint egy reformatori szöveget. A lapok dicséretekkel halmozták el. Édes atyjá már okt. 19-én reszkető kezekkel írja le a maga boldogságát fiának országos hire és nagy sikere fölött.

Már ekkor voltak sokan, akik irigységgel és féltékenységgel nézték a protestáns egyletnek unitárius irányzatát s abban az unitáriusok szereplését. A Révész Imre által Debrecenben szerkesztett «Prot. Egyh. és Isk. Figyelmező» volt az orthodoxia szócsöve. A Simén felolvasásának az alkalmából a jelzett lapban *Freckska Lajos* lutheránus lelkész egy dühöngő cikket írt a protestáns egylet ellen, melyben kiméletlen, durva és alaptalan vádakat szór az unitarizmus ellen is. A cikk jellemző címe ez volt: «Pro-

¹ A magyarországi prot. egylet évkönyve, II. k., 79–108 l.

testáns egylet-e vagy unitária propaganda».¹ Erre a méltatlan támadásra Simén a «Ker. Magvető»-ben válaszolt: «Egy protestáns apa, aki a protestántizmust és Krisztus evangéliumát megtagadja s még valami» cím alatt.² Vitázó kedve és ereje e dolgozatában tűnik ki a legszebben. Minden mondata az igazság erejében való hitét és lelkében érzett fölényét bizonyítja. A Frecska úr lelkének minden jellemző vonását bemutatja. De harca még sem személyes küzdelem. Végig elvi magaslaton áll. A Frecska Lajos jellemzésében magát az orthodoxsziát látjuk. Kimutatja, hogy Frecska 1. fanatikus, 2. az evangélium tanítását megveti és megtagadja, 3. megtagadja a protestántizmus szellemét, 4. materiálista, 5. Istenről hamis nézetei vannak, 6. és eretnek. Cikke második felében pedig megvédelmezi az unitarizmust az ellene szórt vádak ellen. Nagy történelmi belátása és éles dialektikája alapján Frecska urat a saját fegyvereivel verte meg.

Sajnos, hogy az oly szép reményekre jogosított prot. egylet működése mégis csak rövid időre fellobbanó láng lett. Az irigység és féltékenység aknamunkája sikerült. Csak 1883-ig működött, 1890-ben pedig végleg feloszlott. Azonban az a fellobogó láng világosította meg a kereszténység jövő fejlődésének és haladásának útját és irányát.

Még kétszer nyílt alkalma Siménnek, hogy szellemi fegyvereit összemérje ellenfeleivel s ezáltal az unitárius hitnézeteket tisztázza a nagy világ előtt. Az első eset abból származott, hogy *Schuller Libloy*, a nagyszebeni jogakadémia tanára «Prot. egyházi jogtan» című művében az unitarizmusról azt állította, hogy az «dualizmust» tanít, midőn a Jézust mint «istenné lett embert» mutatja be. Simén válaszában megmagyarázza, hogy mi az a dualizmus? Az t. i., amely «két örök elv», vagy «két személyes fölény» létezését hiszi. Az unitarizmus ilyen nem tanít. Aki mégis ezt állítja róla, az nem tud különbséget tenni az unitarizmus és szocinianizmus között. Ismét történelmi alapon mutatja ki a kettő közti különbséget és azt, hogy

¹ Prot. Figyelmező. 1872. évf., 11. és 12. füz.

² Ker. Magv. 8. k., 66—92 l.

az unitarizmus a legszigorubb monotheizmus.¹ A másik eset ismét a «Prot. Egyh. és Isk. Figyelmező»-vel történt. Ez a lap azt állította, hogy «az unitarizmus minden pozitív hit határozott tagadása». E vád ellenében ismét összeszedi az ő történelmi és kritikai fegyvereit s kimutatja az ilyen vádak forrását és azok tarthatatlanságát. «Az unitarizmusban sok isteni erő van, az az észhez, szívhez és értelemhez szól, mely az előítéletet, tudatlanságot és kétkedést el tudja oszlatni, az aggodónak vigaszt és a közönyösnek biztos hitet ad s vallásunknak e természetéből kifolyólag nyíltan és határozottan kell azt vallanunk s a világgal megismertetnünk».²

Siménnek mindig nagy tervei és céljai voltak. Így egyik terve volt az is, hogy a 16-ik százbeli unitárius írókat eredeti írásaik alapján ismertesse meg a magyar olvasó közönséggel. Ilyen célból adták ki Nagy Lajossal együttesen még 1870-ben a «Nagyváradai disputáció»-t. Azonban tudomásunk szerint ilyen irányban több mű abban az időben nem jelent meg. Ujabbán a Dávid Ferenc «Rövid magyarázat» című művének a kiadása ugyanezt a célt szolgálja.

Simén sikereinek és népszerűségének mondhatni a tetőfokát akkor érte el, amikor «A szentháromság eredetének és kifejlődésének a története» című műve, mely a «Prot. Tud. Szemle» 1871. évi füzetében látott napvilágot, önállóan is megjelent. (1872). Az unitáriusok nagy örömmel fogadják mint olyan munkát, a melyhez hasonló Enyedi György műve óta nem jelent meg. Egyesek és testületek fejezik ki levelekben és jegyzőkönyvi kivonatokban méltányoló elismerésüket az író iránt. Sőt a más vallású sajtó is nagy rokonszenvvel emlékezik meg a műről és írójáról. Így a «Budapesti Közlöny»-ben Szilágyi Ferenc ezeket mondja róla: «E jeles mint sok tudományos készültséggel írt egyháztörténelmi monográfiának nagy érdeket kölesönöz azon körülmény, hogy az egy erdélyi unitárius s valóban szakavatott férfi munkája». «A keleti

¹ Ker. Magv. 7. k., 129 l.

² Ker. Magv. 7. k., 313—332 l.

nyelvekben, exegesisben s bibliai tudományokban kitűnőleg jártas szerző úr felvett tárgyát oly alaposan, azt minden oldalról felderítve s lehet mondani: kimerítőleg adja elő, hogy az olvasónak alig marad fenn valami, mit arra nézve neki kívánni kellene vagy lehetne». ¹

Határozott meggyőződése volt Siménnek, hogy a teológia is olyan tudomány, mint a mathézis vagy a fizika. Ezt a meggyőződését több alkalommal kifejezte, de különösen kifejtette ezt a kolozsvári egyetem felállításával kapcsolatosan. Egyike volt ő azoknak, akik a teológiai fakultás beállítását is sürgették. «*Van-e helye a teológiának a kolozsvári egyetemen?*» ilyen cím alatt közöl tanulmányzámba menő cikkeket a «Kolozsvári Közlöny»-ben. ² Ezekben rámutat azok tévedésére, kik azért ellenségei a teológiának, mert azt hiszik, hogy az csupán hipothézis és felekezeti viszályt ébreszt s velük szemben kifejti, hogy az a többi tudományokkal teljesen egyarányu és jogu. Azonban ez a törekvése célt nem ért. A kolozsvári egyetemről elmaradt a teológiai fakultás.

Simén az ő nagy tudásának exegetikai ismereteinek fényes bizonyítékát adta azokban a «Bibliai tanulmányok»-ban, melyeket a Keresztény Magvetőben már 1870-től kezdve bocsátott közre, de 1874-ben fejezett be. ³ Különösen nagy jelentőségű az «ihletés»-ről szóló tanulmánya, melyben az ortodoxszia befűszerinti ihletés-tanával szemben kifejti a maga józan nézeteit. Szerinte «a biblia ihletése nem egyéb, annak nagy embereinek, hőseinek, költőinek, prófétáinak, evangélistáinak ihletésénél. Ez írók iratait csak annyiban lehet ihletettnek tekinteni, amennyiben az általuk érzett erkölcsi és vallásos igazságok ereje, valamint a saját lelkületük is felismerhető irataikon». ⁴ Különben tanulmányait az újabb kor kritikai vívmányaira alapította s bennök értékesítette mindazt, amit Baur, De Wette, Ewald, Mill, Credner, Bleek, Schleiermacher és mások kinyomoztak és megállapítottak. Gondos tanulmányai

¹ Budapesti Közlöny. 1872. évf., 68. sz.

² L. 1872. évf., 266., 268., 297. és 280. sz.

³ L. Ker. Magy. 5. k., 15, 89 l. 6. k., 10, 251 l. 7. k., 22. 192 l. 9. k., 9. 290 l.

⁴ U. o. 5. k., 126 l.

nem csekély fellünést kellettek s azok bármely nemzet hasonló irányu irodalmának diszére válnának.

Az 1875-ik évben ismét egy önálló művel lepte meg buzgó olvasóit és lelkes hiveit. E műve «Az evangéliumi csudák». Műve négy szakaszra oszlik: 1. A csudák fogalma és e fogalom története. 2. A csudák megfejtése. 3. A bibliai iratok és csudaelbeszélések keletkezése. 4. Az egyes csudák magyarázata. Ismert rendszerező módjával a csudákat két részre osztja: «feltétlen csodákra» és «a bámulás csodáira». Az utóbbiakra nézve megállapítja, hogy azok lehetségesek, mert emberi sajátságunk, hogy csodálkozunk és bámulunk azon, amit felfogni és megmagyarázni nem tudunk. De már feltétlen csoda nincsen, mert Isten semmit sem cselekszik önmaga ellen. S ha mégis vannak ilyenek forgalomban, azok vagy az illető «kor tudatlanságának» vagy egyesek «tulbuzgóságának» a szüleményei. E művéről Ballagi Mór is nagy elismeréssel szól, midőn azt a saját lapjában ismerteti s többek között azt mondja róla, hogy «ihlettebb hangon és emelkedettebb lélekkel Plátó óta alig irtak».¹

Emellett újabb meg újabb tanulmányai, kisebb és nagyobb cikkei jelennek meg a «Keresztény Magvető»-ben. «Az *Antiókhiai hitvalló*»² nem egyéb, mint az áriusi korszak jellemzése. Mindenkit felhív, hogy e reánk nézve olyan nagy fontosságú korszak földerítésében működjék közre. Az «*ős kereszténység ünnepei*».³ «Az *unitáriusok nyomdái és azok kiadványai*»⁴ nagyszabású történelmi tanulmányok. Mig «*A messiási remény*»⁵ cím alatt bibliai tudásának és nagy exegetikai jártasságának adja újabb bizonyosságát.

Simén állandó összeköttetésben volt nem csak a hazai, hanem a külföldi jelesebb tudósokkal és írókkal. Így 1873. aug. 15-én jelen volt a német prot. együletnek Lipszében tartott 7-ik közgyűlésén. Itt jelen volt Angliából

¹ Prot. egyh. és isk. lap. 1875 évf., 39. sz.

² Ker. Magv 6. k., 127 l.

³ Ker. Magv. 10. k., 349 l.

⁴ Ker. Magv. 11. k., 183 l.

⁵ Ker. Magv. 11. k., 137 l.

Fretwell, akivel Simén állandó levelezésben állott. Kivüle megismerkedhetett Németország jeleseivel, kik szintén a gyűlésen voltak, mint Holtzmann Haase, Baumgarten stb. E gyűlés lefolyásáról s az ott tapasztalt irányzatokról levélben tudatja a «Keresztény Magvető» olvasóit.¹

De emellett élénk figyelemmel kísérte a szabad irányu kereszténységnek minden mozgalmát és törekvését. A német és angol irodalomban nem jelenhetett meg olyan szakjába vágó mű, amelyet ő azonnal meg ne szerzett volna. És ha a hittan vagy a bibliai kritika terén valamely újabb irány nyomult előtérbe, vagy újabb felfedezés történt, ő volt az első, aki nem csak tanítványait a tanteremben, hanem a művelt közönséget is a folyóiratok útján azonnal értesítette róla. «Könyvismertetései»² mind-megannyi szép tanulmány. Nem elégszik meg az író rövid ismertetésével, hanem a felszinen levő kérdést minden oldalról megvilágosítja.

Mint könyveket kedvelő embert, az egyház a kolozsvári nagy könyvtár kezelésével is megbizta. Ezt a tisztelet 1877-ig végezte nagy buzgalommal. Egy szép tanulmányban ismertette e könyvtárunk történetét is.

A «Keresztény Magvető»-nek 1874-től kezdve Ferencz Józseffel, 1876-tól kezdve korán bekövetkezett haláláig Péterfi Dénessel egyik szerkesztője volt. Korábban is, de különösen ez idő alatt lelkes munkása volt folyóiratunknak. Érintett cikkein kívül számos történelmi adat, irodalmi értesítő s a különfélék rovatában érdekes közlemények jelentek meg tollából, részint nevével, részint névtelenül. Ezenkívül a folyóirat szellemi és anyagi fejlődése érdekében fáradhatlan munkát végzett. Annak célját és irányát a munkatársakhoz küldött fölhívásban így fejezte ki: «A Keresztény Magvető célja a tiszta vallásosságot, kegyességet ápolni és terjeszteni, a szabad vallásos eszméket, vallási felvilágosodást hirdetni és az eszmék e nagy zürzavarában, mely a jelen átmeneli korszakot jellemzi, az olvasóknak kalauzul lenni. Erre nézve

¹ L. 8. k., 294 l.

² Ker. Magv. 9. k., 193 l. 10. k., 11. k. Prot. egyh. és isk. lap. 1873. évf., 395 l. 1874. évf., 15, 43, 75, 109 l.

nem egyoldalú utat követünk, hanem figyelembe vesszük a tudományt éppen úgy mint a vallást. Figyelembe vesszük egyfelől a tudomány vívmányait és a vallásban járulékoszt azok által tisztulni engedjük, de másfelől a túlajtott tudományos irány, a materiálizmus ellen a vallás lényegét tántoríthatlanul fogjuk védelmezni és fenn tartani.»¹

~~Mint fordító is~~ elismerésre méltó munkát végzett Simén. A Channing műveinek a legszorgalmasabb fordítója. Így «Az önmivelésről» (I. k.), «Krisztus hirdetése» (II. k.), «A keresztény vallás észszerű vallás» (II. k.), «Milton jellemére vonatkozó észrevételek» (III. k.), «A keresztény vallás bizonyítékai» (IV. k.), «Az unitárius keresztény vallás ellen tett ellenvetések megvizsgálása» (IV. k.), «A teológiai nevelésről» (IV. k.), «A hitformákról» (IV. k.), «Az unitárius keresztény vallás a kegyesség ápolására kiválóan alkalmas» (IV. k.) című beszédekét és tanulmányokat ő fordította. Ugyancsak ő ültette át Tollin Henrik kitűnő művét: «Servét Mihály jellemrajzát» magyarba. De itt nem elégedett meg a fordító egyszerű kötelességével, hanem a művet itt-ott becses, felvilágosító és magyarázó megjegyzésekkel kísérte, amelyek különös értéket kölcsönöztek e műnek. Különben életében ez az utolsó, nyomtatásban megjelent műve.²

A fentiekben jelzett vázlatos ismertetéssel még nincsen kimerítve a Simén irodalmi munkássága. Igen nagybecsű művei maradtak *kéziratban* is, melyek a kolozsvári unitárius kollegium könyvtárában vannak elhelyezve. Min denik sajátkezű írása. Közülök kiváló beccsel bír «Az ószövetségi iratok magyarázata», amely 270 írott oldalra terjed «A héber költészet» 23 oldal. «A biblia rhetorikai és grammatikai figuráinak magyarázata» 1874 évből. «Jegyzetek a zsoltárok könyvéhez» szintén 1874-ből. Ugyan csak nagy jelentőségű a «Máté evangéliumának magyarázata». (exegesis). Ezt tanította a teológián. 235 írott oldal. Ha elgondoljuk, hogy az újabbkori bibliai kritikának milyen nagy készletével, a helyes ítéletnek minő ha-

¹ L. 1877. jan. 10-én a munkatársakhoz küldött külön felhívást.

² Ker. Magv. 13. k., 1–34 l. Külön lenyomatban is megjelent.

tározott erejével dolgozta Simén új szövetségi bibliai tanulmányait: akkor meg tudjuk mérni itt jelzett bibliai tárgy műveinek is az értékét. Simén nemcsak sürgette egy jó biblia fordításnak a szükségét, hanem maga hozálátott a munkához s az eredeti görög szövegből lefordította a Máté, Márk és Lukács-féle evangéliumokat. De már tovább nem haladhatott.

A bibliai tárgyak mellett a *dogmatikai* tárgyak tanítását is átvette Simén a Kriza János halála után. Ebben a szakban is igen becses kéziratok maradtak, ámbár mindenikén látszik még a bevégezetlenség. Amikor átvette e tárgyak tanítását, akkor ugy. látszik a Kriza-féle kéziratok dogma alapján tartotta előadásait. Ennek pedig csak két szakasza volt kidolgozva. Simén kiegészítette a 3-ik szakasszal, «A keresztény vallás» cím alatt. Azonban ez a szakasz nincs egészen bevégezve. Ennek első fejezetében 25. §-on át szól a szentírásról. A többi fejezetek címe így van kitűzve: II. «A keresztény vallás az unitarizmus alakjában». III. «A keresztény vallás a katolicizmus alakjában». Azonban sajnos, hogy e fejezetek közül egy sincsen kidolgozva. Különben Siménnek célja volt az egész dogmatika megírása, amelyet meg is kezdett, de apróbb jegyzetek gyűjtésénél és néhány kezdő paragrafus kidolgozásánál tovább nem mehetett. Ezzel kapcsolatosan volt még Siménnek egy szép gondolata «A dogmák történeté»-nek a megírása. Erre vonatkozólag is egy szép tervet készített. De ebből is csak az első korszak készülhetett el, a mely az apostoli korszaktól a niceai zsinatig foglalja magában az egyes dogmák történetét.

Ezekon kívül még számos, szép és nagy terve volt Siménnek. Már 1871-ben ilyen szép életprogramot állapított meg: «Az orthodoxia s annak jellemző hitcikkei, milyenek a természetfeletti kijelentés, a csudák, a biblia szó szerinti ihletése, az eredendő bűn, az embernek eredeti megromlott állapota, jóra való képtelensége, Istennek emberré létele, Jézusnak egy időben emberi és isteni volta, az ő halálának érdeme által való megváltatás, az elválasztás, örök kárhozat és szentháromság, nem alapulnak Jézusnak és az apostoloknak tanításain s ennél fogva nem

egyebek a keresztényellenes nézetek befolyása alatt álló sötét idők ferde kinövésénél». «Ha Isten éltet e cikkeket vizsgálat alá veszem egyenkint». ¹ Tudjuk, hogy e szép és gazdag programmból mi valósult meg. Megvalósult az orthodoxizának, az ihletésnek, a szentháromságnak és a csudáknak az ismertetése. Mennyire gazdagabb volna egyházi irodalmunk s világosabb a mi hitünk, ha az orthodoxia többi dogmáinak is a monográfiáját birhatnók a Simén tollából.

Egy másik nagyratörő terve volt Siménnek «Az unitárius eszmék történeté»-nek a megírása. Kiváló gondnal és nagy előszeretettel gyűjtögette ehhez az adatokat. Különösen a lengyelországi unitarizmus történetére vonatkozólag vannak igen becses jegyzetei. Nagy előkészületeket tett e műve megírásához. «Ez lesz a legnagyobb és legszebb művem» szokta mondogatni. Sajnos, hogy ennek is csak körvonalai s belőle apróbb jegyzetek láthatók. Ezzel kapcsolatosan terve volt egy «Unitárius írók élete» című mű szerkesztése is. Nem csak magyar, hanem angol és amerikai írók életét fölvenni szándékozott e műben. E célból ki is bocsátotta felhívásait, melyekben adatok beszolgáltatását kérte. Ez a műve is a kezdet-kezdetén félbenmaradt. Ugy szintén gyűjteni kezdte volt «az unitárius egyházat érdeklő vegyes adatokat» is. Eből láthatólag terve volt az unitárius egyház történelmének a megírása.

Milyen szép és nemes életcél látszik e vázlatos sorokból! Milyen öntudatos munkás lelke sugárzik felénk azokból! Mennyire gazdagíthatta volna az a munkás lélek egyházi irodalmunkat, ha legalább az emberi élet középhatáráig velünk maradhat vala azzal a munkabírással, amilyenről rövid életében bizonyosságot tett! De mintha érezte volna, hogy csak rövid ideig lesz itt maradása. A rendelkezése alatt álló időt lázas munkában töltötte s a kevés idő alatt is gazdag tartalmat adott életének s állandó emléket emelt szellemének. A munka volt neki mindene. Abban találta fel minden örömét és boldogságát. A tan-

¹ Prot. Tud. Szemle. 1871. évf., 98—99 l.

termen s az irodán kívül szabad idejét az Ürmösy fiuk nevelésére szentelte. Megható az a gond és figyelem, a mivel az öt derék fiu: Lajos, Miklós, Gyula, Kálmán és Jenő helyes irányu nevelését vezeti és ellenőrzi. Kéziratai között van egy kis ásványtan, melyet sok irányu elfoglaltatása mellett is az ő szabályos, szép írásával lemásolt az egyik fiu (Jenő) részére. A mikor aztán egykori jóltevője meghalt s özvegyet és öt árva fiut hagyott maga után, akkor Simén odaállt a család élére, hogy eddig tanusított nevelői hivatását az atyai szeretet melegével cserélje ki. 1876-ban nőül vette a nagyműveltségű özvegyet. Azonban a családi élet örömeit és boldogságát csak éppen hogy megizelte, mert az áldott lelkű hitves még ugyanazon évben meghalt. Ez az eset nagyon megrázta a munkában is kimerített szervezetét. Már korábban is panaszkodott gyomorhaj miatt. Még 1872-ben írja atyjának, hogy megvizsgáltatta magát Bécsben egy speciálistával. Azonban ezt a bajt könnyen hordozta. A munkakedvét és birását nem bénította meg. Most más baj vett erőt rajta. A tüdővész tünetei kezdtek mutatkozni. Egyelőre nem törődik vele. Vagy maga talán nem is sejtí baját. Még 1876. és 77-ben kitünő gonddal szerkeszti a «Keresztény Magvetőt. Nagyobb dolgozatai is jelennek meg benne. Tervéi megvalósításán is buzgón fáradozik.

De már 1877. nyarán nagyobb mértékben erőt vett rajta a kór. Az ez évi főtanács megválasztotta egyházi főjegyzőnek. Nem akarta elfogadni, de a főtanács ragaszkodott hozzá. Sőt amennyiben betegsége akadályozná tiszte teljesítésében, helyetteséről is gondoskodott. Ez év szeptemberében már a teológiai előadásokat nem kezdette meg. Az ő lelke ugyan kész volt erre, de tanártársai nem engedték, hanem maguk közt kiosztották az ő tárgyainak az előadását. Simént ez a nagy figyelem meghatolta s így egyelőre lemondott az előadásokról. Azonban nyugtalanította az a gondolat, hogy a zsidó nyelvet tanártársai nem taníhatták s így abban rövidséget szenvednek tanítványai. Ezért a szivességet csak novemberig vette igénybe. Akkor némí javulást is érezve állapotában, a tanítást megkezdette.

Az 1878-ik esztendő rosszul kezdődött Siménre nézve. Ez év január 2-án halt meg édes atyja. Betegsége miatt el sem mehett a temetésére. Ez az eset még fokozta betegségét. Most már mindenki sejtette, hogy a fáradhatatlan munkás férfi pályája a végéhez közeledik. Csak talán ő maga bizott és remélt. A legfájdalmasabban az érintette, hogy sem mindennapi kötelességeit, sem irodalmi munkásságát nem folytathatta a régi kedvvel és erővel. De azért önéletrajzát¹ irogatta és gyűjtögette az adatokat az unitárius eszmék történetéhez. Ez év nyarán még egy utolsó kísérletet tett egészsége helyreállítására. A korondi fürdőre ment. Állapota nem javult, hanem még rosszabbodott. Onnan már nem is jött vissza Kolozsvárra. Nagybetegen vitték Kiskadácsba, ahol szerető édes anyja már csak napokig ápolhatta. 1878. szept. 9-én a nemes pálya végét ért. Simén Domokos kiszenvedett. Temetése óriási részvét mellett 11-én történt. Derzsi József kolozsvári lelkész imádságot, Nagy Lajos tanár pedig siri beszédet tartott fölötte. Így helyezték el porait a kiskadácsi temetőben. Temetése 10-ik évfordulójának a napján a feledhetetlen tanár és író sirját csinos emlékkövel jelölték meg hálás tisztelői, amely alkalommal Boros György tartott emlékbeszédet. A sírkő felirata ez: «Kiskadácsi Simén Domokos unitárius theol. tanár és író emlékére emelték 1888. szept. 11-én tanítványai és barátai. Szül. 1836. megh. 1878.»

Simén Domokos nem volt tüneményes lángész. A te-remtő géniusz sem ihlette lelkét. De annál nagyobb volt szorgalma s acélosabb akarata. Ennek a vasszorgalomnak és törhéfetlen akaraterőnek tulajdoníthatjuk azokat a szép sikereket, melyeket rövid pályája alatt elért. Szorgalmánál csak a könyvek szeretete volt nagyobb. Már tanuló korában megkezdte a könyvek gyűjtését s azt egész életén keresztül fáradhatatlanul folytatta. Így szerzett össze egy gazdag és értékes könyvtárt, melyet utódai csonkítatlanul átadtak a kolozsvári kollegiumi könyvtárnak,

¹ Én az önéletrajzot nem láttam eredeti kézírásban, de Boros György a Prot. egyh. és isk. lap 1883. évf., 1547 és 1582 lapjain idézőjelek között közli nagy részét. Az életrajzi adatokat innen is merítettem.

ahol «Simén-könyvtár» néven külön kereszteltetik. Mintegy 1800 kötet könyvet foglal magában. De nem csupán gyűjtötte a könyveket, hanem azokat olvasta és tanulmányozta is. Könyvtára volt az ő világa. Könyveit mindig céltudatosan forgatta. Mi előtt valamely művéhez hozzá kezdett volna, áttanulmányozta annak egész irodalmát. Összeírta azoknak a műveknek jegyzékét, amelyekben valamely forrást gondolt. Azután az összeírt műveket megvette. Kéziratai között sok ilyen összeírás van, melyek a vásárlandó könyvek címét és íróit foglalják magukban. Ezért van, hogy Simén mindig gazdag források alapján dolgozik. De mindig az eredeti forrásokat keresi föl.

Jól tudta azt, hogy a jelent csak az értheti meg, aki a múltat ismeri, hogy a jelenben felszinen levő törekvések és irányzatok a múlt talajából emelkedtek ki. Ezért minden kérdés tárgyalásánál *történelmi* alapra helyezkedik. Bámulatos ügyességgel kutatja fel azokat a hajszálfinom ereket és gyökérszálakat, amelyek egy-egy dogma kifejlődéséhez hozzájárultak; élénk megfigyeléssel és határozott ítélettel mutat rá azokra az idegen elemekre, amelyek az evangéliumi kereszténység eredetiségét megzavarták. De azért sohasem önhitt. Nemcsak nyomról-nyomra kíséri minden kérdésnek a történelmi fejlődését, hanem szívesen meghallgatja másoknak is az arra vonatkozó véleményét. Mint tanárt is az tette annyira szimpátikusá, hogy a maga nézetét soha sem erőszakolta tanítványaira. Elősorolt a felszinen levő tárgyra vonatkozó többféle véleményt s ezekhez csatolta a magáét. A feldolgozás kötelességét s a választás jogát tanítványaira bízta. Így aztán mert maga is sokat tanult, sokat tudott tanítani.

A Simén írásait három csoportba lehet osztályozni tartalmuk szerint. Vannak *bibliai*, *dogmatikai* tárgyú dolgozatai és *vitairatai*. Mindenikben nagy könnyedséggel kezeli a tollat. Ezért írálya könnyed, egyszerű és világos. Nagyhangu frázisoktól, tulságosan színező képektől óvakodik. Látszik, hogy van tudása és vannak gondolatai. Minden mondatával mond valamit. Ezért olvasása könnyű és kellemes. Ez nagyon kevés íróról mondható el, különösen azokról nem, akik a hit és vallás elvont kérdé-

seivel foglalkoznak. De Simén, amint a ruházatán nem türt foltot és pecsétet: úgy irányában sem hagyott fenn semmi homályt és kétértelműséget. Szépen szeretett megjelenni az utcán és a tanteremben, de formásan állott mindig az olvasó közönség elébe is.

Egy másik jellemző sajátsága a szigorú rendszeresség. Minden dolgozatának van gerince. A legkisebb hírlapi cikkében is azonnal felfedezhető a rendszer. Gondolatmenete könnyen figyelemmel kísérhető. Nagyobb dolgozatait pedig számos fejezetre s apró paragrafusokra osztja. Azonban ez nincsen írásainak hátrányára sőt azoknak könnyebb felfogását segíti elő.

Bármil irt, bármit dolgozott, mindenütt érezte határozott *unitárius* voltát. Dogmatikai, bibliai és vitairataiban ez a határozott irány felismerhető. Ezért sokan felekezetieséggel vádolták. Pedig nem volt a szó közönséges értelmében vett felekezetieskedő. Szüklátóköritség vagy elfogultság távol volt tőle. Ő az unitárizmust is egy magasabb szempontból fogta fel. Szerette az igazságot s azért volt unitárius. Az ő értelme szerint mindenki lehet unitárius, aki a keresztyéni igazságokat a józan ész és lelkiismeret szava szerint fogja fel. Az ő unitárizmusa nem bizonyos tanoknak az elfogadása, hanem az egy Isten után vágyódó léleknek útja és iránya. Nem megállapított tantétel, hanem hit, munka, törekvés és lelkesedés. Nem befejezett mű, hanem az isteni igazságok állandó keresése. Szóval Simén egy igazi modern unitárius teologus volt, aki nem csak megvédte, de tovább is fejlesztette az unitárius irányzatot. Neve új fejezetet jelent az unitárizmus történetében. Iránya jövő fejlődésünknek az útját mutatja. Az ő életprogrammja még mindig a mi programmunk, a melyet megvalósítani vallási kötelességünk. ¹

¹ Multkori közleményünkbe az az értelemzavaró hiba csuszott be, mintha a Simén anyja az Augusztinovics Pál testvére lett volna. A valóság az, hogy az Augusztinovics Pál testvérét: Zsuzsánnát elvette Istvánfi György s ebből a házasságból született a Simén édes anyja, aki e szerint az Augusztinovics Pál testvérének volt a lánya. V. A.

Kelemen Albert.

(1844—1912.)

Irta: Ürmösi Kálmán.

1912 április hó 26-án repült szét, ha nem is a nagy, de a mi kis világunkra nézve a szó valódi értelmében lesújtó, mérhetlen veszteséget jelentő ama gyászhir, hogy Kelemen Albert marosvásárhely — marosszentkirályi lelkes, maroskőri esperes meghalt. Váratlan és meglepő s énnélfogva annál fájdalmasabb volt mindnyájunkra a veszteség, mert ha egy pár év óta betegeskedett is, de állapota annyira javultnak látszott, hogy már-már teljes felépülését reméltük s e reményben nyugodtan tekintettünk a jövő elébe. Mikor azonban bizonyosokká lettünk a kérlelhetetlen valóságról, mikor reményeink megsemmisülése kétségtelenné vált: nemcsak a szorosabb értelemben vett család hullatta a veszteség feletti fájó könnyeket, hanem mi, a pályatársak, mi, a vezérünket vesztett egyházkör tagjai, akik az ő szeretetének meleg sugarai érzetében egykor oly nyugodtak, oly boldogok valánk s most, mint a megrémült tanítványok a Gethsemáné kertben s még inkább az olajfák hegyén, kétségbeesetten gondoltunk a vigasztalan jövőre!

Mint mikor egy gondos édes atyát vesztenek el a szerető gyermekek, vagy a csaták tüzeiben edzett s mindig biztos győzelmet arató hadvezér dől ki a sereg éléről: úgy éreztük magunkat nemcsak az első pillanatokban, hanem azulán is, míg a kötelességérzet magunkhoz nem térített s nem hallók a szózatot: mit álltok itt összedugott kezekkel, nézván az égre? Ekkor ébredtünk tudatára annak, hogy szeretett vezérünknek nyomába kell lépünk!

bátran s habár nem lehetünk is az ő szakavatott munkájának oly gyakorlott folytatói, de igyekezzünk az erős akarat által méltók lenni hozzá, ki példát adott nekünk arra, hogy miként kell az elvállalt munkát teljesíteni.

Bár a napilapok s folyóirataink megörökítették hátsábjaikon az elhunyt temetését, mégis pár szóval legalább e helyen is megörökítendőnek tartom. A temetés külső fénye, az idő is kedvező lévén, valóban méltó volt nagy halottunkhoz. Nemcsak mi, a Maroskör belső emberei s egyházközségeink számos tagja voltunk ott, hanem részt vett abban Marosvásárhely lakossága osztály- és felekezeti különbség nélkül. A különböző hivatalok vezetői, felekezetek papjai, a marosvásárhelyi házi ezred tisztjei s a katonai iskola tanárai majdnem összeségükben. Ott voltak a mlgs és főt. E. K. Tanács képviselőjében dr. Boros György egyh. főjegyző és Vári Albert kolozsvári kollégiumunk hittantanára.

A háznál imát mondott e sorok írója, mint az elhunytnek hivatali társa s az iskolai élettől fogva mindig jó barátja. Ugyan a háznál rövid szavakban bár, de sokat mondvá, méltatta érdemeit Vári Albert; a sirnál pedig dr. Boros György egyh. főjegyző és Fazakas Lajos nyárádszentmárton-csikfalvi lelkész, közügyigazgató beszéltek lelkesedéssel, míg a körüli tanítók gyászdala bezárta a halotti szertartást s ezzel a közönség őszinte könnyhullatása közben visszaadatott a földnek, ami a földé volt s azután elkisértük az üresen maradott lakba a mindenikünk között legnagyobb vesztést, a bus özvegyet, akinek e pillanattól fogva százszorta nagyobb szüksége van az Istenben való hitre és bizalomra, hogy az az üres hajlék, a hol eddig oly nagy sokasága a gyermekeknek tette élénkké és pezsgővé az életet, most az ő némaságával nehogy boros gondolatokat s érzelmeket keltsen a lélekben.

És most lássuk lehető rövidséggel, hogy ki volt Klemen Albert s mit veszítettünk benne? Életrajzi adatai a következők. Született Marosszentkirályon 1844 nov. 4-én, szülői voltak Kelemen István, akkor marosszentkirály—marosvásárhelyi, később nyárádszentlászlói s végül sza-

bédi lelkész és egyházköri jegyző, édes anyja Kádár Anna, akit már gyermekkorában elvesztett. Édesatyja második házasságával mostohaanyai kézre jutott tehát, de ez ellen panaszt soha sem hallottam tőle, noha gyakori együtt-létünk alatt sok mindent s így életsorsunk különböző. részleteit is el-elbeszéltek egymásnak bizalmasan. Ellenben sokszor elbeszélte a gondos és tapintatos édes apának oktatásait, amelyekkel a már ifjúvá serdült s később az életpályára lépett, majd megnősült s még tapasztalatlan ifjút ellátta s bevezette, mint egy meghitt barát az élet ama rejtélyeibe, amelyek oly sokakat, akik kellő vértzet nélkül s hiányos felszereléssel indultak neki az útnak, döntöttek s döntenek veszedelembé s vágják ketté az életpályát, jóval a véghatár elérése előtt. Meglátszott rajta egész életén keresztül, hogy az édes apa intelmei termő talajra találtak az ő lelkében, mert mindig józan mérséklet nyilvánult meg eljárásaiban, szavaiban és tetteiben.

Tanulását, mint a legtöbb székely fiu, ő is Székelykeresztúron kezdte s az ottani rendszer benne is hamar kifejtette az önállóságot, amelyre különben is hajlama volt. Már a harmadik gimnázialis osztályban tanítványai voltak a diákszámban levő tanulónak s megkezdődött a legbiztosabb módszer: a tanítva tanulás. Majd következett a légációba járás s ezzel hozzászokott jó idejében az ifju a nyilvános szerepléshez, amely annyira kifejtette az öntudatosabb bátorságot, hogy az az egész életén át meglátszott a székelykeresztúri iskola tanulóin. Különösen kifejtette ez a papi pályára való hajlamot s bizony tán onnan került ki a legtöbb papja anyaszentegyházunknak.

Kelemen Albert gimnázialis tanulását kolozsvári főtanodánkban folytatta s fejezte is be 1863-ban, amikor érettségi vizsgát tett, bár ez akkor nem volt kötelező azokra nézve, akik papi pályára léptek. Ő pedig odalépett valódi hivatással és a pálya iránti előszeretettel. Már az 1863—64-ik tanévben, mint papnövendék az akkori idők szokása szerint az elemi osztályok köztanítója lett 42 fr. évi fizetés mellett. Itteni sikeres működése után előlépett a gimnázialis alsó osztályok köztanítójává s fizetése már 63 fr.-ra emelkedett. Boldog idők, amikor ily állá-

son is örömmel kapott az ifju s boldog volt, ha elnyerhette! Ma? De ne beszéljünk erről...

1867 február havában letette a papi szigorlatot is és már 1868-ban édes apja örökében a maroszentkirály—marosvásárhelyi egyházközségben találkozunk vele, mint rendes lelkészszel. Itt is maradt mind végig, nem bántotta lelkét a nagyobb egyházközségbe való előlépés vágya. Mindössze annyi változás történt életében, hogy Maroszentkirály elnéptelenedvén, ellenben Marosvásárhelyen a népesség beköltözések által fokozatosan szaporodván, szükségesnek mutatkozott, hogy a lelkész beköltözzék Marosvásárhelyre, ami annál könnyebben megvalósítható lett, mert a boldog emlékü Dersi János nagyalapítónk több házat hagyott az egyházközségnek s egyet megnevezetten lelkészi laknak.* Tehát 1895-ben beköltözött Marosvásárhelyre a két egyházközség közös lelkésze s azóta innen járt Szentkirályra a megszabott időkből üstentiszteletek tartására.

1876-ban édes apja elhalálózásával köri jegyzőnek választott s nem sokára ezután Farkas György köri esperes helyébe esperesnek. Már mint köri jegyző az elgyengült és beteges esperes helyett ő teljesítette az esperesi teendőket, míg annak 1882 április 24-én történt elhunytával, teljesen átvette s innen számítva 30 éven át vitte e nehéz és sok felelősséggel járó tisztet közmeignyugvásra s annyira lelkiismeretesen, hogy csakhamar kivívta magának azt a kitüntetést, hogy mindenki mintául tekintette e téren.

Ugyancsak 1876-ban választott meg egyházi tanácsosnak s mint ilyen tagja lett az Egyh. és Zsinati főtanácsnak, valamint az E. K. Tanácsnak is. Ez így volt 1900-ig, amikor életbe lépett az új, úgynevezett képviselői rendszer, amelynek értelmében a régi módon választott egyh. tanácsosok csak a főtanács tagjai lehettek, mert azóta a képv. tanácsnak saját választott tagjai vannak. Ám Kelemen Albert azért majdnem ennek is folyton tagja volt, mert időről-időre újból megválasztott. Megválasz-

* Ma nem ez a papi lakás.

tatott ezek mellett 1894-ben főközügyigazgatónak is, a mint akkor nevezték ez állást, de erről saját feljegyzése szerint, hivatalos értesítést nem kapott. Ez állásra vonatkozó további feljegyzése ez: «az 1900. évben az öt évre szóló általános tisztújításkor a főtanácson feledékenységben maradt az egyh. közügyigazgató megválasztása. De azért vittem újabbi 5 évig.»

Az 1904. évi főtanácson újabbi 5 évre választatott meg 65—1904 főt. sz. alatt, «abban a reményben, hogy e megbízatást szokott buzgalmával fogja teljesíteni.» 1909 szept. 30-án tartott főtanácson újabbi 5 évre ismét megválasztatott, de már egy év múlva betegsége okán kénytelen volt lemondani ezen tiszteről, melyet 16 éven át vitt nagy hűséggel és odaadással.

Tagja volt talán állandóan az oly nagy sikerrel s eredményesen működő főtanácsi bizottságnak is, amelyben bőséges tapasztalatait s közigazgatási képességeit nagy haszonnal értékesítette és így a főtanácsi bizottság, minden egyes tagja lelkiismeretes munkát végezvén benne, láthatólag elősegítette a főtanácsi ügyek gyors lefolyását.

*

Im ez az a keret, amelyben egy hasznos és nagyszabású élet szép csöndesen minden nagyobb hullámvetések nélkül mint egy áldásos folyam, lefolyt. Ő reálalálóan alkalmazható, amit Jézus Ézsaiás prófétától idézve, önmagáról mondott környezetének: *«imé az én szolgálóm, aki nem verseng és nem kiált és nem hallja senki az utcákon az ő szavát»* (Máté 12, 18—20). Mert ő igazán nem beszélt s mi több: nem beszélgetett magáról. Ő tett és hallgatott; mindent elvégzett, még a szoros értelemben vett kötelesség határán túl is, de nem hirdette országnak-világnak; mintha csak neki szólott volna, amit Jézus gyógyításai után egyik-másik meggyógyultnak mondott: *«meqlásd, hogy ne mond meg senkinek!»* Ő igazán nem a mai kor embere volt e tekintetben. Pedig vehetett volna példát sokaktól, akik, ha századrésznit tettek is, mint, amit ő tett, már dobbal-sippal adják hirül a világnak, mintha csak Jeriko falait kellene leontaniok s mintha csak az érdemeivel dicsekvő

farizeust hallanók: böjtlők egy héten kétszer s igazán megadom dézmáját minden marhámnak. És nem jubilált és nem jubiláltatta magát. E tekintetben el volt maradva a világtól. Hiszen manapság már a tiz év betelése valamely hivatalban ok a jubiteumra. Neki elmult a 25, a 30, a 40 esztendeje s még több ennél is s ő még sem ünnepeltette magát. Pedig bizony, ha valakinek igen, neki lett volna oka reá!...

44 évre terjedő papsága idejéből 27-et töltött Marosszentkirályon, 17-et pedig Marosvásárhelyen. Marosszentkirályon akkor még a népesség számszerűleg is megfelelő volt s volt templom, papiház, szóval a papi székhely feltételei megvoltak. Évek folytán azonban a népesség részint halálozás, részint kiköltözés által annyira elapadott, hogy majdnem egy család alkotta az egyházközséget; lesovadt a templom, a papiház s a lelkész hosszas időn át a maga házában volt kénytelen lakni. Építkezni pedig nem volt kinek s bár megvoltak a fedezetre szükséges alapok, helyesebb gazdaság volt a tőkék gyümölcsöztetése s növelése a jövő érdekében. Kelemen Albert Szentkirályon ily számíttással gyarapította az egyházközség va gyonát s az különböző cimeken szép összegre szaporodott fel a meglevő fekvőségek mellett.

Beköltöztvén Marosvásárhelyre 1895-ben, itt is az egyházközség vezetőivel, nevezetesen Fekete Gábor és Csongvay Lajos gondnok és pénztárnokkal egyetértően, hozzáfogtak a szervezéshez s később az úgynevezett Kordaház és nagykiterjedésű telek megvásárlása által, habár ez nem készpénzzel történt is, az egyházközség vagyoni emelkedésére biztos alapot tettek le, tekintve Marosvásárhely nagy arányú fejlődését s ezzel kapcsolatosan a telkek árának szemmel látható emelkedését. Még csak az hiányzik, hogy Marosszentkirály Vásárhelylyel politikailag egyesíttessék, ami remélhetőleg csak a közeli jövő kérdése s ekkor a két egyházközség is egyesülve megvalósulhat a minden igaz unitárius forró vágya, most még tán csak szép álma, hogy egy diszes templom kapcsolja össze a szétszórt híveket. Kár, hogy ezt még nem érthette meg Kelemen A., ki oly sokat tett, áldozott s a gyűjtés tekintetében erős mozgalmat indított. Kelemen A. vásárhelyi

papsága alatt majdnem 10 éven át a pénztárnokságot is vitte helyettesképpen s ez idő alatt sokat tett a pénzügyek rendezésére s a vagyoni helyzet szilárdítására.

Igaz, hogy a lelkészi szolgálat mérsékelt volta lehetővé tette sok mellékes munka elvégzését, de az utóbbi években a különböző felsőbb- és alsóbb iskolák unitárius növendékeinek vallásos oktatása nagy mértékben terhelhették itt is a lelkész munkáját. A korábbi időkben pedig, a midőn nem kötötték le s nem vették igénybe minden idejét a lelkészi teendők, annál többet tett, mint köri esperes.

S valóban a legtöbb eredményt felmutató munkát e téren végezte 30 éven át. Mint kedves gyermekét forró szeretettel öleli magához az édes anya s minden áldozatra kész annak boldogulásáért a gondos apa: úgy nem tartott semmi fáradságot terhelőnek Kelemen A. magára nézve, csakhogy esperesi tisztében mintaszerűen járhasson el s hogy ezen állásában azzá váljék, amit ez állás megkövetel attól, a ki betölti. Ez a szerve egyházunknak annyira fontos közigazgatásilag, mint az egészségnek a levegő. Jó esperesek jó közigazgatást, jó közigazgatás pedig virágzó egyházat jelentenek. Az esperes az, az egyházkörben, ami, mondjuk, az E. K. Tanács az egyházban. Amit egy egyházköri tanács kellene hogy vigyen és végezzen, azt viszi és végzi az esperes egymaga. Tanácsadója a híveknek s tanácsosa felettes hatóságának. Itélkezik elsőfokulag belső emberek és egyházközségek között; végrehajtja a főhatóság rendeleteit; szóval, minden közvetítő kérdés az esperesbe ütközik, általa jut megoldásra.

Kelemen A. amint az esperesi teendőket átvette, legelső dolga volt, hogy az egyházközségek számadásának lélekölő munkáját reformálja, könnyebbé, áttekinthetővé tegye. E végből nyomtatott és pedig egyelőre saját költségén számadási naplói-veket a napi bevételek és kiadások följegyzésére. E mellé számadási ivateket, amelyekbe a rendes bevételi és kiadási tételek szerint, a naplóból az egyszerű bevételek és kiadások összesítve foglaltattak egybe s egy áttekinthetőséggel láthatóvá lettek. A harmadik rovata

volt ennek s ez ma is így van: a pénzvagyon tételesenkénti kimutatása és elhelyezése; a negyedik: a várandóság rovata volt, amely megfelelt a költségvetésnek s ami később azzá is idomult át. Ez az újítás egyelőre, mint minden más, nehezen ment s éppen azok részéről talált ellenállásra, akiknek leginkább kellett volna felkarolniuk; de később rendbe jött a dolog s ma már a többi egyházkörök is jórészt átvették vagy hasonló módon csinálják.

Addig bizony sok nehézséggel ment a számadáskészítés, mert kurátor uramnak vagy volt valami följegyzése a kalendáriumban kiadásairól, vagy nem; s e miatt bizony sokszor csak a gondolom s az emlékezőtehetség, mely pedig nem egyszer cserben hagyta, volt az alap, amelyen felépült az egyházközség vagyoni állapotának fokmérője: a számadás, nem egyszer a gondnok esetleg az egyházközség kárára.

Ennek megszüntetését célozta Kelemen A.-nek ezen említettem reformja, amely csakugyan be is vált. Neki itt is, mint minden más eljárásaiban esperesi vezérelve volt a pontosság, hűség és pártatlanság le- és fel egyaránt. Ő szerette Pétert is, Pált is, de legalább szerette az igazságot. Ezért s ez által lett az ő kezében az esperesség az az egészséges szerv, amely, mint langyos eső s mint jótékony napfény áldást árasztott az egyházkörben s így az egész egyházban.

Mint esperes hivatalból is, de választás útján is tagja volt a főtanácsnak s abban mondhatom, mindig jelen volt s részt vett a tanácskozásokon; ott a tárgyalások menetére átgondolt komoly véleményével a törvényhez s törvényes gyakorlatokhoz való ragaszkodásával irányító befolyást gyakorolt és megtörtént, hogy nem egyszer csak maga állott egyedül az egésszel szemben s a győztes, ha már arról lehet szó, mégis ő lett. Így volt ez, hogy más csetről ne szóljak, a közelebbi csókfalvi zsinaton. A főgondnok személyére nézve az egész egy véleményen lévén, felkiáltás által való választást akart a nagy többség, a törvény által előírt titkos választás helyett s mikor már-már belement volna a felkiáltás útján való választásba a főtanács, felszólalt Kelemen A. ugyanis, mint egyházi köz-

ügyigazgató s ugyis, mint a törvényes esperes s felszólalására a törvényes úton, tilkos szavazással történt a választás, de annál nagyobb diadallal s nagyobb dicsőséggel, mert minden beadott szavazat Fekete Gábor urra esett s így mégis egyhangu lett a választás!

Egyházi közügyigazgatói tisztében s előbb, mint főközügyigazgató, a régi latinos kifejezés szerint *os ecclesiae* volt, a mi azt a tisztét jelentette, hogy ő a közsónok s főtanácsi tanácskozások előtt az ő vezérlete alatt tisztelgnek a tanácsi tagok az elnökségnél s ő nyitja meg és zárja be a főtanácsokat imával. Ily alkalmakra mondott imái mindig emelkedett szelleműek s keneteseek voltak.

Ennyi s ily széleskörű munkásság mellett irodalmi téren is értékes dolgozatokat hagyott hátra a «Keresztény Magvető» hasábjain. Így a többek közt: *«Egyházközségeink pénzvagyónának kezeléséről s indítvány e tárgyban»*. *«Marosköri vizsgálatról»*. *«Beszéd Derzsi János felett»*. *«Az evangéliom hatalma»*. *«A szentek egyezsége»*. *«Felkö szöntés a Berde serleggel»*. Ezeken kívül önálló füzetben jelent meg: *«A népiskolai vallástanítás jelen állása és célszerű reformja»* című felolvasása, melyet a Dávid Ferenc egyletnek 1886-ban Kolozsvárott tartott közgyűlésében olvasott fel. Ugyancsak a Dávid Ferenc egylet kiadványai között jelent meg *«Tizenkét cikk az unitarizmusról»* című füzetben *«Egyházunk mozgató erői»* című értékes cikke.

Nem hagyhatom említetlen azt sem, hogy mint lelkész-köri alelnök, igen értékes felolvasást tartott a lelkészi teendők sokoldalúságáról a székelykeresztúri lelkész-értekezleten s javasolta a *«lelkészi emlékeztető»* készítését, közhasználatba bocsátását, amit az értekezlet egyhangulag örömmel elfogadott s később az E. K. Tanács is elfogadván, kiküldötte alkalmazás végett a lelkészeknek. Kelemen A.-nek ezt a hasznos és gyakorlati érzékre valló munkáját igazán nem lehet eléggé megbecsülni, főleg kezdő lelkészeknek, de hasznát veszik annak az idősebbek is. Ő még e mellé tette az esperesi emlékeztetőt is, mi által munkája annál teljesebbé lett.

Még egy nevezetes alkotás fűződik Kelemen nevéhez s ez

az *«Egyházszervezeti törvények»* összeállítása. Tudomásom szerint részök van benne Végh Mihály egyházi- és püspöki titkár és dr. Gál Kelemen kollégiumi igazgatótanár afiainak is. Három erős oszlopa egyházunknak, nem csoda, ha derék munkát végeztek. Sajnos, hogy az egyik oszlop idő előtt kidült, de kívánatos lenne egyházunk közérdekében, hogy az *unitárius törvények* újabbak kiadásával bővüljenek, hogy ne csak a szokás és a gyakorlat vezessen, hanem legyenek írott törvényeink minden téren s azokra támaszkodhatnánk.

A Simó János néhai lelkésztiársunk által megalkotott *Unitárius Szószék* létesítésében szintén ott találjuk Kelemen Albertet. Nemcsak egy igen értékes dolgozatával: *«Miben áll a keresztény szív tisztasága?»* gazdagította a különben is tartalmas kötetet, hanem annak szerkesztésében is segítségül volt, amit a szerkesztő előszavában hála köszönettel juttat kifejezésre.

*

Eddig Kelemen Albertről csak úgy szóltam, mint egyházi emberről, de ha csak egy-két szóban is, említést kell tennem róla, mint polgárról, mint hazafiról is, annyival inkább, mert a mi szabadelvű vallásunk megkívánja minden egyes tagjától azt, hogy a haza iránti szent kötelességeket is hiven, áldozó szeretettel teljesíteni igyekezzenek. Ám a hazafiságnak sok alfaja van, melyek között a legbujábbban burjánzó: kiállni a köztérrel s ott ékes, hangzatos, de üres szavakban áradozni s vezetni félre az *«oh nép»-et*. Kelemen Albert nem tartozott az efajta hazafiakhoz. Neki, mint mindenben saját véleménnyel bíró embernek, meg volt a maga meggyőződése, a maga pártállása; de a politikai élet hullámverését messze elkerülte, mint amely tudvalevőleg mindent be szokott piszkolni s amelyben lerántanak bárkit, ha az egy más valakinek útjában áll. Ő nem akart e téren vezér lenni, közkatona volt csak, de olyan, aki helyt áll a kötelesség szavára mindig s nem hátrál, ha tenni kell. Tagja volt a marostordamegyei törvényhatósági bizottságnak több éven át s mint ilyen a szakbizottságokban kivette a maga munkarészt hűségesen.

*

Hátra van még szólnom az elhunyt családi életéről. Első házasságát 1869-ben, tehát lelkészi állomásra lépése után való évben kötötte pusztakamarási Kis Juliánnával. Ezt a nejét hamarosan elvesztette s özvegyen maradt 5 kiskorú gyermekkel. A legsúlyosabb csapás, ami egy érzékeny szívű férjet és apát érhet. De ő 'e súlyos megpróbáltatásban nem csüggedett el, hanem Istenben bízva, újból házasságot kötött 1882-ben szentgericei Gál Katalinnal, szentgericei Gál Zsigmond és Jakab Ágnes leányával. Ebből a házasságból is négy gyermek származott, három fiú és egy leány, a két házasságból tehát kilenc gyermek, hét fiú és két leány. Kisebbik leánya az ő halála előtt három hónappal halt meg, a többiek mind élnek és a legkisebb fiút kivéve, aki a tanulását még nem fejezte be, mindannyian kedvező helyzetben s társadalmi állásban vannak. Közülök egy járásbíró, egy szolgabíró, négy lelkész s leánya Kolozsvárt van férjnél, mint Imre Zsigmond ének- és zenetanár felesége. Elnyi gyermeknek felnevelése és tisztességes állásba helyezése gondolható, mennyi áldozatot kíván a szülőktől az elmaradhatatlan gond mellett! Csak a mindennapi kenyér s az ezzel egybefüggő szükségletek a szülői ház falain belől mit emésztnek fel?! Hát amikor a magasabb szükségletek, a lélek eledelének megszerzésére került a sor, miként tehetett annak eleget egy szerény sorsu unitárius lelkész?! S mindezeket Kelemen Albert lelkiismeretes gonddal és minden zugolódás nélkül tette meg gyermekeivel szemben s állította mindeniket oda, a hová vágya és hajlama vitte.

Hogy ezeket megtehesse, természetesen nagy befolyása volt erre kedvező anyagi helyzete mellett, a mindenben hűséges, gondos feleség, a már bús özvegy, Gál Katalin; aki az első házasságból reámaradt kiskorú árvákat is édes anyai gonddal és szeretettel növelte fel. És itt elmondhatjuk, hogy a mi a legritkább szerencse az életben, Kelemen Albertnek azt adta meg az Isten, hogy t. i. a második házasságát jól találta, mert olyan feleséget kapott (szándékosan használom a feleség szót, a nő helyett), aki szerény igényeket vitt férje házába, akinek

nem a divalüzés, nem az egyletieskedés volt élte feladata, hanem arra törekedett, hogy legyen a szónak valódi értelmében házias gazdasszony, odaadó, hű feleség s gondos édes anya. Ezekkel az igazi női erényekkel építette házát s nevelte gyermekeit, hogy azok legyenek ékességei nemcsak a háznak, hanem hasznos tagjai a hazának és egyháznak.

*

'Az elmondottakból talán kidomborul annyira a Kelemen Albert lelki képe, hogy az felismerhető az ismerősök s megismerhető a nem ismerősök által is. Nem hizelgek ugyan magamnak, hogy sikerült volna épp oly tiszta képelt alkotnom róla, amilyen lelkemben él s amilyen ő a valóságban volt. De ez nem jó akaratomon, hanem lehetőségem fogyatékoságán mult s ez legyen mentsége hiányaimnak az olvasó és az elhunyt boldogult szelleme előtt. Míg azonban ezen előttem s hiszem mindnyájunk által tisztelt alaktól megválnék, összegezem az elmondottakat. Jellemző tulajdonai voltak: kitartó, pontos munkásság hivatalos kötelességeiben. Határozottság a megismert igazság és meggyőződése mellett, *si fractus illabatur orbis*. Mint kormányzó férfi szelid, jézusi szerénység s jánosi szeretet által vezéreltetve. Barátaihoz hű barát, családjában gondos férj és apa s övéiért minden áldozatra kész, a bölcs mérséklet határai között. Ezek a tulajdonok tették őt oly kiváló emberré, hogy az ő emlékezete állni és élni fog s az évek hullámai sem fogják a feledés tengerébe sodorni, mert reá alkalmazható valóban egyik kiváló irónk eme mondása: *a derék nem fél az idők mohától, a koporsóból kitör és eget kér!*...

Az unitárius hitújítás Lengyelországban 1560—1660-ig.*

Irta: Merczyng H. szentpétervári tanár.

A lengyel köztársaság** a XVI-ik százévbén rendkívül nagy birodalom volt, mely az Oderától a Duna és Dnieperig s a balti tengertől a Fekete tengerig terjedt. E területen, mely nagyobb volt, mint a mai német birodalom a vallási renaissance a legnagyobb diadalokat aratta, mert a Jagellok családjából származott utolsó király, Zsigmond Ágoston alatt (1548—1572) e birodalom csaknem teljes vallásszabadságnak örvendett, mi akkor páratlan volt a világon, talán az egy kicsiny Erdélyt kivéve. A hitújítás ugyan már Zsigmond Ágoston elődje, I. Zsigmond uralkodása alatt megindult ez országban, 1520-tól kezdve, nagyobbbrészt lutheri előképek szerint, megindult annyira, hogy e korai időben is találunk egy unitárius hitvallóra. Weygel városi tanácsos nejét, Zalazsowszka Katalint, Krakowban máglyán égették meg. De mindezek a kezdetek még nem haladhattak sokra, mert I. Zsigmond uralkodása alatt a katolikus papság a vallási ügyekre nézve még a kezében tartott Lengyelországban minden hatalmat. Csakis Zsigmond Ágoston király idejében, 1552—1562-ig, 'szüntették meg a rendek a papi tör-

* E folyóiratunk számára is megküldött tört. cikket örömmel közöljük. Merczyng tanár érdekesen világítja meg benne az előttünk ismeretes lengyelországi unitárius hitújítás kezdeteit. Szerk.

** Lengyelországot, ámbár királyai voltak, hivatalosan köztársaságnak nevezték, mivel, amint tudva van, a királyt a lengyelek választották, elméletileg minden szavazásra jogosult, azaz minden nemes szavazatával. Gyakorlatban a választás Lengyelországra természetesen a legnagyobb szerencsétlenség volt.

vényszékek ítéletének úgynevezett «exekució»-ját, vagyis a katolikus püspököknek az eretnekek ellen való kárhoztató ítéleteit Lengyelországban az állami hatalom többé nem hajtotta végre és az 1573-iki országgyűlésen a lengyel köztársaságnak alaptörvénye lett az általános türelem «inter dissidentes de religione christiana» (azaz azok között, kik a keresztény vallásra nézve egymástól különböznek.)

Az 1552. évvel kezdődik Lengyelországban az általános hitújító mozgalom. Száz és száz protestáns gyülekezet alakult a birodalom minden részében,* a szenátoroknak fele és az országgyűlési követeknek nagy része az evangélikus egyházba lépett át és a jelenleg élő lengyel katolikus történelemírók közt egyik legismertebb, Galliczia mostani helytartója, dr. Bobrzynski, azt a véleményt nyilvánítja, hogy akik akkor Lengyelországban értelem, állás és befolyás által kitűntek, mind elvesztette a róm. kath. egyház.

E mozgalom tetőpontját az 1570-iki sandomiri zsinaton érte el, hol a három evangélikus nemzeti egyház, a lutheri, kalvini és a cseh testvéreké unióba lépett, mit sajnos, később sokszor nem tartottak meg. Hogy ez a reményteljesen indult hitújító mozgalom hogyan és miért győzelettel le, annak tárgyalása nem tartozik itt föladatunk körébe; aki az iránt érdeklődik, tájékozást nyerhet gróf Krasinski Valér tudományos értékben ma sem vesztett művéből,** annak az írónak a munkájából, ki egyike ama kevésszámú lengyel nemeseknek, kik atyáik protestáns hitét a XIX. évszázig megtartották.

* L. az általam kiadott térképét a régi Lengyelország evangélikus egyházközségeinek. Warsó, 1905.

** Historical sketch of the Rise, Progress and Decline of the Reformation in Poland and of the influence which the scriptural doctrines have exercised on that country in literary, moral and political respects by Count Valerian *Krasinski*. London, 1838. To the protestants of the British Empire and of the United States of America dedicated by a polish Protestant. — Van egy német és francia fordítása is e munkának, sőt 1900 óta egy lengyel is. A német e cím alatt: *Geschichte des Ursprungs, Fortschritts und Verfalls der Reformation in Polen*. Nach der engl. Ausgabe bearbeitet von Adolf Lindau. Leipzig, 1841.

Mi itt csupán az unitárius reformáció rövid vázolására szorítkozhatunk. Pszichologiai tény, hogy minden forradalomban a szellemek tovább ragadtatnak annál, mint a mivel az illető forradalom megindult. Servét ugyanahhoz az irányhoz tartozik, mint Kalvin, csakhogy, ő Kalvinnál tovább megy; az 1789-iki francia nemzetgyűlés után, az 1793-iki nemzeti konvent következik. Így volt Lengyelországban is. Mikor a lengyel protestánsok a róm. katolikus egyház megigazulás tanát a szent írás tanulmányozása következtében elvetették és vallásos nézeteiknek alapjául a reformátorok sola fides-ét tették, némelyek tovább mentek ennél, némelyek a régi egyház háromságtanának és christológiájának bírálataig merészkedtek. A számos olasz tudós, akik akkor, hála a vallásszabadságnak, Krakowban tartózkodtak s köztük különösen Socinus Laelius, a lengyelországi unitárius mozgalomban később oly nagy szerepet játszott Socinus Faustusnak nagybátyja, itt is jelentékeny hatást gyakorolt. 1560-tól kezdve Pauli György, a krakowi ev. gyülekezet lelkésze az anti-

trinitárius és új christologiai nézeteket nyilvánosan hirdeti. 1563-ban Krakow körül 30 gyülekezet kiválik az ág. ev. egyházból és megalkotják az «ecclesia minor»-t, azaz a lengyel unitárius egyházat. Ugyanabban az időben elterjednek az unitárius nézetek a birodalom keleti részében Litvániában is, hol a reform mozgalom feje, a sajnos már 1565-ben elhalt litvániai helytartó Radzivill Miklós, a fekete Radzivill herceg nagyon hajlott az antitrinitárius nézetekhez.

De az unitárius mozgalomnak további terjedését a következő évtizekben akadályozta magában az antitrinitarius egyház kebelében keletkezett tulságosan sok secta. 1570-től 1590-ig ez egyházban annyi véleménykülönbség állott elő, mint csaknem a kereszténység első napjaiban. Mindazok a teológiai irányok, melyek ellen a niceai, ephesusi és chalcedoni zsinaton mint eretnekségek ellen folyt a harc, Lengyelországban ismét felujultak. Mit az egyházi atyák Chalcedonban kárhoztattak, az mind foglalkoztatta birtokain a Dnyepertől az Oderáig a lengyel nemességet a XVI. száz végén. Monarchiánusok, monothele-

ták, tabelliánusok, Krisztust nem imádók itt mind újra feléledtek. Zsinatot zsinat követett, vitatkozást ismét vitatkozás. Tolstoj elvét — ne állj ellent a gonosznak — az egyik szekta elméletileg és gyakorlatilag teljességre vitte s követőinek a fegyverviselést és polgári állások elfogadását megtiltotta. És ismét a Krisztust nem imádók — mint Erdélyben — mindinkább racionális vallási nézet felé hajoltak. E lengyel unitárius szektáknak tanai még maig sincsenek feltárva, mivel az erre vonatkozó irások, melyeket kizárólag lengyel nyelven irtak, vagy egészen megsemmisültek a katolikus visszahatás alatt a XVII. és XVIII. százékban, vagy pedig csak egyetlen példányban léteznek különböző könyvtárakban.

E szektáknak néhány képviselőjét mégis ismerjük, köztük *Budńy* Simont, litvai lelkészt, ki racionálisztikus volt és Dávid Ferencre támaszkodott; *Farnovszkit*, ki a lengyei Kárpátok előhegyein levő községek egyikében volt lelkész és a Krisztus eleve létezésének tanát védelmezte; *Chechovic*, lublini predikátort, kit erős anabaptista szellem hatott át, ki az eleve-létezést tagadta és Farnowski ellen küzdött és ismerjük *Gonesius* Péter wengrowi predikátort és ismerünk sok mást. Hogyha e szekták előállása élénk vallásos életre mutat, mégis valószínű, hogy az egész mozgalomnak 1600 körül a sirját ássa meg, mert amint egykoruak bizonyítják, a folytonos veszekedés, civódás nagyon sokat visszatérített a róm. egyházba.

De a lengyel unitárius egyháznak eltűnése mégis más-ként kellett, hogy történjék és még sok dicsőségteljes időket kellett, hogy érjen. Ezt a lengyel antitrinitáriusok az olasz gondolkozónak és reformátornak, Socinus Faustusnak köszönik, ki a különböző szektákat egy lengyel antitrinitárius egyházba tudta egyesíteni, melyet az ő halála után (1604) a hivatalos elnevezés «lengyel testvérek» — *fratres Poloni* — mellett *sociniánusnak* is nevezték.

Socinus, ki mint olasz nemes szives fogadtatásra talált a lengyel nemességnél és egy lengyel nemes hölgyet vett feleségül, végre létrehozta az annyira óhajtott egységet. Szellemi központja a lengyel unitáriusoknak, akkor *socinianusoknak*, a kicsiny *Rakow* városa lett, mely Kra-

kovtól mintegy 50 kilométerre fekszik, s melyet 1570-ben *Sieninski* antitrinitárius lengyel nemes alapított. Itt állítottak fel egy, híres, csaknem egyetemi színvonalú unitárius iskolát,* hol a tanulók száma rendszeren 1000 körül járt; itt volt a socinianusoknak fő nyomdájá s itt tartották a zsinatokat. Socinus csak a kezdetét érte meg az unitárius tan lengyelországi felvirágozásának. 1604 március 3-án meghalt Luclawice unitárius községben, mely Krakowtól délkelet felé 130 kilométerre fekszik. Főmunkája, az összes lengyel unitáriusokat dogmatikailag egyesítő rako-wi káté, csak halála után 1605-ben jelent meg lengyel nyelven és később 1609-ben az ismert latin szövegben e címen: *Catechesis Ecclesiarum Polonicarum Unum Deum Patrem, illiusque Filium unigenitum, una cum Spiritu Sancto ex S. Scriptura confitentium*, mely később csak nem minden mivelte nyelvre lefordított.** E katekizmus megalkotásában Socinus mellett közreműködtek az első unitárius lengyel hittudósok: Moskorzewski, Crellius, Sand és mások. Érdekes esetlegesség, hogy Socinus síremlékét az idő vihara megkimélte a rombolástól,*** habár, amint mondják, a sír üres, mert a nagy «eretnek»-nek esontjait már rég kihányták abból. A másikat is, szellemi munkáját megsemmisítették Lengyelországban, de csak egy félszáz év múlva az ő halála után. Ez idő alatt fejlődött ki az unitarizmus egységben erősödve és mind tovább terjedve. 1620 táján rendkívül elterjedt Volhynia tartományban, hol a nép — nemzetiségre nézve kisoroszkok (ruthének) — főképp a görög egyházhoz tartozott. Egy munkámban sikerült megmutatnom**** hogy a híres Pseudo-Demetrius Lengyelországba való első jövetelekor a socinianus egyházba lépett át és hogy mint moszkvai cár is 1606-ban egy lengyel socinianus követséget fogadott, melyet a rako-wi zsinat küldött Moszkvába.

* Hogy mily magas fokon állott ez iskolában a matematikai és természettudományi tárgyakban a tanítás, kimutattam a krakowi tudományos akadémiától kiadott egyik munkámban

** Az angol fordítást Londonban I. Jakab alatt kárhoztatták.

*** Én először 1897-ben látogattam meg a síremléket s másodszor 1910 májusban dr. Wendteve', a valláskongresszus titkárával.

**** A varsói történelmi folyóiratban.

De az unitárizmus eltűnése Lengyelországban már közel volt. A katolikus visszahatás III. Zsigmond uralkodása alatt (1588—1632) mind nagyobb tért foglalt és bár a türelmi törvényt nem szüntették meg, a gyakorlatban azonban mind kevésbé vették figyelembe.

1838-ban panaszt emeltek a sociniánusok ellen, hogy két rakowi tanuló a helység határában levő krisztusképre nyíllal lövöldözött. És e panasz alapján, mely legvalószínűbben hamis volt, rakowi iskolájukat, gyülekezetüket, nyomdájukat megszüntették és az unitárius templomba katolikus istentiszteletet vezettek be. Ez idő óta — csaknem háromszáz év óta — az egykor virágzó s egész Európában ismert Rakow jelentéktelen helységgé süllyedt, hol csak néhány, száz szegény zsidó tengeti nyomorult életét.

A rakowi vereséget újabb vereségek követték. Mivel az unitáriusok iskolájukat Wolhyniába Kisielinbe tették át, 1644-ben az országgyűlés semmis ürügy alatt ezt az iskolát is megszüntette és 1647-ben Schlichtyngius János, bukowiec-i unitárius hittudóst az országból száműzésre s az unitárius tant védelmező lengyel nyelvű munkáját bakó által megégetésre ítélte. Az evang. és unitárius vallásu követek közül ugyan többen tiltakoztak ez önkényes rendszabályok ellen, de tiltakozásuk a túlhatalommal szemben hatástalan maradt. Vana sine viribus ira.

És jött a vég. 1655-ben a lengyel köztársaságot minden oldalról ellenség szorongatta. A svédek Károly, Gusztáv alatt ostromolták a tulajdonképpeni lengyel királyságot, a keleti tartományokat pedig orosz csapatok szállották meg. Általános felkelés megmentette a birodalmat ez alkalommal. Kisebbedve ugyan, de megmenekült. Hanem a nemzeti felkelést a catholicismusnak erős fanatizmusa követte. Békekötés után bosszujokat a hitetleneken, a diszsidenseken, az eretnekeken — kikhez tartoztak a svédek is — töltötték ki. A lengyel evangélikusok akkor még nagyobb számban voltak, semhogy az országból száműzzék, azért a «krisztustagadókon», az «arianusokon» (így nevezték a lengyel törvényben az unitáriusokat) bosszulták meg magukat. Az 1658-ban Varsóban tartott országgyűlés kimondotta, hogy az 1573-iki türelmi törvényt nem terjeszti

ki a krisztustagadókra és az unitáriusokat felhívta, hogy vagy három év alatt katolikusok legyenek, vagy pedig javaikat eladva az országot örökre hagyják el. Ugyanakkor eltiltották az unitárius istentiszteletet és megtiltották azt is, hogy az evang. hitre áttérjenek. Az 1659-iki országgyűlés már csak egy évet tűzött ki erre és 1660 július 10-ike volt az utolsó határnap a lengyel unitáriusokra nézve. Nehány száz lengyel nemes család csekély áron eladta birtokát s csaknem mint koldusok elhagyják az országot, a meggyőződésnek mindent feláldozva. Még ma is csaknem négyszáz év múltán meg kell hajolnunk, a mint akkor nevezték őket, a szegény lengyel testvérek e hithűsége előtt.

Főleg Erdélybe s keleti Poroszországba menekültek, mely utóbbinak akkor helytartója Radzivil Boguslaw ev. lengyel herceg volt. Egészen a XVIII-ik száz végéig léteztek mindkét helyen lengyel unitárius egyházközségek. A lengyel unitáriusok Erdélyben összeolvadtak a magyar unitáriusokkal* és a Kelet-poroszországiak a német evangélikusokkal. Csakis a lengyel nevek, melyek némely esetben az első lengyel nemes családok neveivel azonosak, emlékeztetnek arra a mozgalomra, melylyel a hajdani lengyel köztársaság az emberiség vallási fejlődésében részt vett.

Ford. Péterfi Dénes.

* Legyen szabad itt az én igen tisztelt magyar unitárius barátainak Péterfi Dénes, a kolozsvári unitárius gyülekezet első lelkészének és dr. Boros György otáni teol. tanárnak legmelegebb köszönetemet nyilvánítani azért a szives segítségért, melyet nékem kétszeri Kolozsvárt tartózkodásom alatt, a lengyel unitáriusok eltűnt zsinati jegyzőkönyvei után való keresésemben nyújtottak.

Pókai Sárosi János végrendelete.

(1706.)

Az unitárius egyház történetében két Sárosi család vitt előkelő szerepet: egyik a Kissárosi, a másik a Pókai Sárosi család. Mind a kettő ősei a Bethlen Gábor kora óta vittek jelentősebb szerepet s mind a két család tagjai már a XVII. század folyamán vezető állásokat töltenek be. A Kissárosi Sárosiak közül Sárosi János Apafy Mihály uralkodása alatt Küküllőmegye országgyűlési követe, majd portai főkövet s végül az ország ítélőmestere. Feleségével Tóth Borbárával a Nyárad mentén nagy birtokot kapott. Leginkább a Kisküküllő mellett, Szőkefalván élt s a szőkefalvi unitárius egyházzal nagylelkűleg gondoskodott. Leánya, Sárosi Ilona az unitárius egyház egyik első főgondnokának, Vargyasi Daniel Péternek lett a felesége. E házasságból négy leány származott, kik közül Zsófia gróf Haller János gubernátorhoz ment férjhez s idősebb korában vallását elhagyva, áttért katolikusnak, megvonta a szőkefalvi egyháztól a Sárosi János által tett dézmaalapítványt s a szőkefalvi templomunkat is a katolikusoknak adatta.¹

A másik Sárosi család megalapítója Sárosi János, aki 1619-ben nyert címeres nemességet² s 1635-ben kapott Pókára adományt.³ Családja azóta iratta innen előnevét. Előkelő állásba jutott. Mint fiscalis directornak te-

¹ Vargyasi id. Daniel Gábor: A vargyasi Daniel család eredete stb 262—64. Ker. Magvető 1875. 194—95. 1876. 328—32. 1877. 153—58.

² Sándor Imre: Címerlevelek I. 73 l. Régebbi, 1564-beli címeres levelük hamis volt.

³ Az eredeti adománylevél a Pókai Sárosi-levéltárban az Erd. Nemz. Múzeum levéltárában Kolozsvárt.

kintélyes része volt Zolyomi Dávid hűtlenségi pörének az I. Rákóczy György fejedelem kedvére történt elintézésében s szerepél a dési complanatio idején is. Felesége, s fejedelmi adomány révén is Nyárádszentlászlón és Szentháromságon birtokokhoz jutott s utódai a nyárádszentlászlói néhai Sygher-féle jószágot birták s a Szentlászlói előnevet is használták. Pókai Sárosi Jánosnak három fia volt: *György*, ki 1662–72 közt Marosszék főkirálybirája, követe s Apafy tanácsura. Utódai buzgó unitáriusok maradtak. A második fiú, *Gergely* ága fiával Sámuellel kihalt. A harmadik fiú Sárosi János kortársa Kissárosi Sárosi János ítélőmesternek, akivel többször együtt szerepél. Így 1687-ben ott van abban a portálkövetségben, amelyet Kissárosi Sárosi János vezetett. Atyja és bátyja után ő is marosszéki főkirálybiró. Ebben a méltóságban találjuk 1699-ben s ebben érte a Rákóczi Ferenc szabadságharca is. Első felesége Erdőtelki Miklós özvegye Ébeni Zsuzsa, a második Inczédi Erzsébet volt, akinek révén Apafy fejedelem feleségével, Bornemisza Annával rokonságba jutott. Első felesége már 1685 december 28-án meghalt.¹ A második még végrendelezése idején, 1706 februárius 16-án életben volt.

Ez a Pókai Sárosi János az, akinek végrendeletét alább közöljük.

E végrendeletből buzgó vallásos lélek s az unitárius valláshoz való meleg ragaszkodás szól. Látjuk az élet határszélén bucsúzó főembernél, hogy amit életében tettekkel bizonyított,² egyháza iránti szeretetét, utódainál is biztosítani akarta.

Sajnos, ez a szép célja nem egészen sikerült. Fia, János 1747 tájt a kora sok gyenge emberét megszedített áramlatok hatása alatt római katolikus lett. Ezzel elvált családjá másik, erős unitáriusnak maradt ágától

¹ 1687 februárius 16-án kelt admonitorio-relatoria a Sárosi János végrendeletével ugyanazonos kir. táblai kiadványban a Vargyasi br. Daniel család levéltárában.

² Ő adta a nyárádszentlászlói unitárius egyháznak azt a szép aranyozott ezüst poharat, mely ma is az eklézsia birtokában van.

s a két ág viszonya egymáshoz vagyoni kérdések miatt is hidegedvén, kihalásukig idegenek maradtak egymáshoz.¹

Maga Sárosi János végrendelete a következő:

Én, *Szentlászlai Sárosi János* adok hálákat az én szent teremtő Istenemnek, hogy ingyen való kegyelméből lételem adta, annyi hosszas napig (ki már szintén hetvenhárom esztendő ember vagyok) sok változásokban őrizett, oltalmazott, tartott, láplált; mind ez mai napig kegyelmesen gondomat viselte, mostan már életemnek szintén fodtán az Isten ő felsége ítéletéből bűneinkért nagy változással, egymás ellen való hadakozással látogatván bennünket, életemnek végét tudgya az könyörületességnek Istene, — azért ezeket meggondolván, tészek az én utánam valóok között ilyen rendelést, testamentumot.

Az én Istenem szemeim előtt ez ideig két szerelmes gyermekeimet megmarasztotta; egyik *Sárosi Susánna Horváth* Miklósné, szegény előbbeni feleségemtől, *Ébeni* Susánnától való leányom, ez mostani fiam *Sárosi János*, mostani feleségemtől, *Inczédi* Erzsébettől való. Mint-hogy mind ős s mind ami kevés keresett jószágom vagyon, azok mind fiat leányt egyaránt illetnek, mindenütt valóok, azért azt osszák két felé istenesen egymás között, megalkuván felölle, kinek-kinek keze ügyében mint jobbnak ítélnetik. Az én feleségemet nevem viseléséig ki nem rekeszthetik, lévén az országnak arról írott törvénye.

Ha mi arany, ezüst marhácskám maradhatna, az legyen az fiamé *Sárosi Jánosé* és egyéb lábos marháimat akármi névvel nevezendőket osszák két felé az anyyával *Inczédi Erzsébettel*.

A lábos marhák, ha anyyira lennének, az leányomat *Sárosi Susánnát* ne hagygyák semmi nélkül.

¹ A Pókai Sárosiakra főforrásaink: Kelemen Lajos: A Pókai Sárosiakról. Ker. Magy. 1899. 338—40. Mike Sándor: Collectio genealogica nobilitatis Transylvaniae B. köt. 654—55 l. az Erd. Múzeum kéziratárában. Vallás a szentháromsági templom visszaoglalásáról kelt 1753 szept. 24. Eredetije a nyárádszentlászlói unitárius egyház tulajdonában. Érdekesnek tartjuk megemlíteni, hogy Sárosy Gyulát, az „Arany trombita” szerzőjét is régebbi irodalomtörténeti adatok Pókai Sárosinak mondják.

Én már egyebet nem tudok írni, mindenek felett hagyom átok alatt: a fiam az unitárius scholán kívül más valláson lévő scholában tanulni ne mennyen; erre mind püspök, plébánus uramék és esperest úraim igen szorgalmatosan rá vigyázzanak; meg se engedgyék az unitárius scholán kívül menni tanulni. Ha Isten élteti, két esztendeig még tanuljon; ha pedig az én vallásomból, az unitárius vallásból kiállana s más vallásra állana, mind immobile s mind mobile mindenféle keresetintől immunis légyen; az leányom *Susánna* [Horváth Miklósné] és gyermekei simpliciter s vehessenek. Félje az jó fiam az egy mindenható Istent, attól se jobbra se balra ne hajoljon, emberi találmányoknak, okoskodásoknak ne hidgyen, szent útáiban, parancsolataiban szorgalmatosan járjon; így léssen mind az életbe Isten ő felsége vélle, az jövődő örök életet is úgy adgya meg néki.

Ha az én feleségem akármi cultusra más valláson való papot, mestert, deákot vinne Sz.-Lászlóra házamhoz, onnat való lakásától mentest ammoveáltassék, exturbáltassék, dossát is amittálja.

Mely én testamentaria dispositiomat irtam meg jó lelkerü ismereti szerént, pecsétemmel, kezem irásával meg is erősítvén. Irtam segesvári szállásomban, tiszteletes Könyves¹ János uram házánál, die 16 Februarii, 1706.

Correcta per me *Joannem Sárosi*.

Sárosi János mpr.

Mü Széplaki *Petrithevith Horváth* Boldizsár, *Deésfalvi Simon* János és *Pókai Sárosi* György, adgyuk tudtára mindeneknek, az kiknek illik, hogy midőn letünk volna Segesvár városában tiszteletes Szöts István uram házánál, a piacszeren hozá minekünk nemzetes *Szentlászlai Sárosi* János uram maga kezével irott testamentaria dispositioját, melyet műk is megolvassván, megirt Sárosi János uram ő kegyelme vivae vocis oraculo in ominibus punctis et clausulis müelöttünk helybenhagya, ratificála, confirmála, melyet mi is irtunk

¹ Valószínűleg Könyves, azaz Kőműves.

meg az mi igaz hitünk szerént, kezünk irásával és szokott pecsétünkkel meg is erősítvén.

Költ a feljebb megirt helyen, die 18-a mensis Februarii, anno 1706.

Judices iidem, qui supra.

Széplaki Petrityevith Horváth Boldizsár mpr.

nemes személy.

(P. H.)

Désfalvi Simon János mpr.

nemes személy.

(P. H.)

Pókai Sárosi György

Marosszéknec notariususa.

(A Vargyasi Daniel Elek és társai részére a marosvásárhelyi Kir. Tábla által 1829 ápril. 3-án kiállított ítélőmesteri kiadvány id. Vargyasi báró Daniel Gábor levéltárában.)

Kelemen Lajos.

Bod Péter az unitáriusokról.

Irta : Dr. Borbély István.

Bod Péter 26 éves korában foglalkozott először az unitáriusokkal *Kösziklán épült ház ostroma* című munkájában. E könyv fordítása s a kurucforradalom lezajlása utáni szomorú években készült. A gályarabságra ítélt protestáns papok szenvedései vannak benne elmondva. Függetlenül két fejezet van a könyvhöz csatolva, az utolsónak címe: A róm. katolikusokról és az unitáriusokról, «kik kiváltképpen akadályoztatták Magyarországnak és Erdélynek reformációját». E sokat ígérő címen közülünk csak Blandrata és Dávid F. van megemlítve. E rész Bodnak eredeti fogalmazása s mutatja irányunkban táplált érzületét. «Dávid Ferenc — írja — az ördögnek ennél nagyobb eszköze a reformáció megakadályoztatására nem volt». Ime nyitánya ellenünk szórt szidalmainak. Ettől kezdve soha nem mulasztotta el az unitáriusokról megemlékezni, ha erre alkalma nyílt, de mindig idegenkedéssel szólt róluk. Feljegyezte jobbaink életét másfél századon át közkézen forgott könyveibe; megírta egyházunk történetét külön is, meg beillesztve a magyar és az egyetemes egyháztörténetbe, de lelke mély sajnálkozásával tette ezt. Foglalkozott velünk, mert érezte, hogy mi is beletartozunk a magyar társadalomba és történelembe, de óvakodott tőlünk. A tárgyilagosságot nem ismerte. Még azt sem tudta elferdítés nélkül bemutatni, kit közülünk tán legtöbbször becsült, Heltai Gáspárt. Heltai szerinte (*A szent bibliának története*) «a kolozsvári Szent Háromságban levő egy Istent valló gyülekezetben volt pap». Bod tehát jól tudta, hogy unitárius volt, de azért életének ismertetésekor nem említette ezt, hanem egyszórával elhallgatta. Életrajz gyűjtemé-

nyének (*Magyar Athénás*) sorait nincs miért külön idéznem. Ahol egyenként szól nagyjainkról, minden nyilatkozata egyforma.

Némileg enyhébbek kifejezései az unitárius egyházzól szoltában. Ezt először *Az Isten vitézkező anyaszentegyháza állapotjának historiájában* tárgyalta. 425—429. lapon szól Erdély vallástörténetéről, Blandrata és Dávid szerepléséről s az eseményeket 1638. évig mondja el. E fejezet («A Socinianus és Unitaria Vallásról») a 460—464. lapon folytatódik a XVII. század, a 484—485. lapon pedig a XVIII. század historiájával. Bizony nem sok, amit e rövidke helyen rólunk irt. De ha meggondoljuk, hogy e könyvben jelent meg először magyar nyelven a magyar unitárius egyház összefoglaló története (1760-ban), nincs nagy okunk a csodálkozásra. Eddigi gyűlölködését is mintha visszafojtotta volna. Dávid Ferencről már elismeri, hogy «elmés, bátor, hatalmas beszédű»; s hittani tételeinket, bár röviden, lehetőleg a valóságnak megfelelően publikálta. A nem unitáriusok hat évig csak e könyvből ismerhették történetünket.

1766-ban adta ki Bod *Smirnai szent Polikárpust*, melyben az erdélyi református püspököknek historiája van elmondva. Ugyanezen évben kezdett Uzoni Fosztó is hozzá Kénosi Tösér unitárius egyháztörténetének folytatásához. Munkájával csak 1774-ig készült el; az egész mű — az első igazi unitárius egyháztörténet — Kozma Mihály és Kozma János kiegészítései után 1798-ban fejeződött be, tehát 32 évvel Polikárpus megjelenése után. E könyv Bodnak legjobb munkái közül való. Nem csupán lehető részletességgel szól Erdély egyháztörténetének minden nevezetesebb eseményéről, hanem állításaihoz jegyzeteket is csatolt. Olvasóit forrásaival is megismertette. Igaz, erős kálvinista maradt Bod e munkájában is, ám az unitáriusok épen e könyve ellen tehetik a legkevesebb kifogást. Sorra veszi a református püspököket s azok életrajzának keretében szól rólunk is. E mű ma is nélkülözhetetlen segítsége a protestáns egyháztörténetírásnak.

Hét évvel halála után, 1776-ban *Historia Unitariorum in Transylvania* címmel 187 oldalra terjedő tanulmányát

Bodnak adta közre Sófalvi József. Én e könyvet — amely az eddigiektől eltérően latin nyelvű — egyháztörténetünk legrégebbi okmánytárának nevezném s hiszem, noha kiadója tiltakozott ez ellen, hogy eredetileg a Polikárpus-függelékéül készült. Három részből áll e könyv. I. De rebus unitariorum ab illorum origine ad mortem usque Joannis II. regis. (7—81 lap.) II. De rebus sub principibus Stephano et Christophoro Bathoriis ad Tragicum usque exitum duorum unitariae religionis antesignanorum actis. (82—156 lap.) III. De rebus unitariorum post fata Fr. Davidis et G. Blandratae ad recentiora usque tempora. (157—187 lap). E három rész közül kettő (7—156. lap) Dávid Ferenc sorsával foglalkozik. Maga az anyag, mit Bod könyvében összegyűjtött, addig sem volt ismeretlen, mert Haner, Lampe és Sandius könyvében már megjelent. Az ő érdeme az összegyűjtés és könnyen hozzáférhetővé tevés volt.

Bodnak az unitáriusokról való munkája ezzel be is végződött, mert kéziratban fennmaradt legterjedelmesebb könyvének (*Historia Hungarorum Ecclesiastica, I—III. köt.*) nem ismerjük kortörténeti hatását; magát a munkát csak 1888-ban nyomatta ki Rauwenhoff Szalay segédkezésével.

IRODALMI ÉRTESÍTŐ.

Szemere Bertalan. Irta: Dr. Kiss Ernő. Kolozsvárt, 1912.

Alig lehetett volna Szemere Bertalanról születése századik évfordulója alkalmából méltóbban megemlékezni, mint e könyv kiadásával. Kulcs ez ennek a rejtélyes, sokszor meg nem értett, még többször félreértett jellemnek a nyitjához. S mi hálások lehetünk a szerző iránt, hogy e jellemet, szabadságharcunk e főszereplőjét az előítéletek ráülepedett szenyjétől megtisztítva állítja elénk. Folyóiratunknak sem iránya, sem tere meg nem engedi, hogy e könyv részletes ismertetésébe s beható bírálatába fogjunk. Hogy megvizsgáljuk, fölhasznált-e s objektív kritikával használt-e föl a szerző mindent abból a rengeteg anyagból, ami kétségtelenül rendelkezésére állott s mivel Szemere megértését könynyebbé tette. Annyit azonban e lapokon is meg kell állapítanunk, hogy kerekébb, lebilincselőbb, tanulságosabb, elevenebb hangú ilyen irányú könyvet alig olvastunk. Pedig Kiss Ernő az előadás külső szépségeivel, a stilisztikai ékességekkel nem sokat törődik. Ő a szerkesztés embere. Egyszerűen, világosan ad elő. Hasonlatokat, elmés egybevetéseket, szellemes appercuket s a csillogás más effajta eszközeit hiába keressük nála. Jobbnak látja ehelyett a dolgok okait fürkészni s a hatást csupán az események művészi elrendezésében, a tények logikai kapcsolatának kimutatásában keresni. Hanem aztán ebben művész! Amint elmondja Szemere pataki diákságát, külföldi utazását, fölléptét vármegyéjében, mint a szobrász vésője alatt az első pár csapás után, már látni az alak nemes vonásait. És e vonások teljes nagyságukban, tiszta ragyogásukban bontakoznak ki a negyvenes évek nagy eseményeinek elbeszélésénél. Látjuk Szemere nemes alakját a rendi országgyűléseken, amint a legjobbakkal kezét fogva küzd az új Magyarország megalapozásán. Látjuk mint belügyminisztert emberfölötti erővel dolgozni ezerféle terven. Rokonszenvvel kísérjük pályáján a szabadságharcban. Megbámuljuk titáni küzdelmét a széthúzó erők középpontjában. Igaz részvétünk kíséri a száműzetésbe s megértjük elkeseredett

küzdelmét Kossuthtal. Lehetetlen tiszteletet nem éreznünk iránta, amikor látjuk, miként küzd a hontalanságban is árván, magára hagyatva s teljes lesz részvétünk az ember iránt, ha olvassuk a családi életéről, vagyoni romlásáról szóló szomorú lapokat. Küzdelmes életének tragikus vége pedig lelkünk mélyéig megrendít.

Valóban, nehéz e könyv hatása alól szabadulnunk. Egy-egy száraz megjegyzése vagy alkalmas helyen használt idézete, mint az éjjeli villámlás, kiméletlenül, élesen, szinte bántóan hasít belé a multak ködébe s utána sötét szomorúság üli meg a lelkünket. Akaratlanul Tacitus jut eszünkbe. Igaz, Szemerét megismertük, de mennyi szép illuziónk veszett érte cserébe! E lapok elolvasása után még inkább megragad az a fájdalmas érzés, amit mostanság e nagy idők eseményeit tárgyaló munkák olvasásakor kezdünk érezni. Mintha a piedesztál, amelyen eddig Kossuth állott, ingadozni kezdene. A szép hősi eposz idestova elhangzik — história lesz belőle. A félistenek gyarló emberekké zsugorodnak össze, akiket újra s más mérték szerint kell értékelni. Ez értékelésben bizonyára Szemere az eddiginél méltóbb helyre kerül. Amiben nagy része lesz Kiss Ernő könyvének *ma*.

Dr. Kemény Gábor: A szülők, a tanárok és a gyermek. Torda, 1912. A szerző ezt a kis értekezést a tordai áll. főgimnáziumban egy ú. n. szülői értekezleten olvasta fel. A tanítás és nevelés gyakorlatában előforduló kérdéseket népszerűen, mindenkitől érthető módon tárgyalja anélkül, hogy elméleti alapot adna nekik. A szerző tisztában van a pedagógia elméleti és gyakorlati kérdéseivel, ismeri a legmodernebb problémákat is és minden sorából nemcsak az iskola s a tanítás, hanem főkép a gyermek iránti meleg szeretet árad ki. Keményben meg van minden előfeltétel arra, hogy nemcsak jó tanító legyen, hanem képzett pedagógus is. A kis füzetet tanítványai szülőinek ajánlja, mert nagyon szükségesnek tartja s szívesen látná a szülők és iskola válvettett működését.

Ürmösi József: Nyolc év Homoródszentpál község szövetkezeti életéből. Székelyudvarhely, 1912. A tevékeny szerző azoknak a törekvéseknek történetét írja meg, melyek egyházközségében a szövetkezeti eszme megvalósítására vezettek. Fogyasztási szövetkezetet, gazdakört, tejszövetkezetet állítottak fel s végül megépítet-

ték a szövetkezeti népházat is. A kis füzet átolvasása után az a gondolatunk támad, hogy valóban értékes szociális munkásságot fejthet ki a Jélkész, ha van rá hivatottsága és buzgósága is. Lelkészeinknek például és útmutatásul szolgálhat ennek a derék székely községnek kebelében kellő vezetéssel folyó munka, amelynek kétségtelen erkölcsi hatása mellett kézzel fogható eredménye a népjólét emelkedése és a székelység vagyoni erősödése.

KÜLÖNFÉLÉK.

Báró Győrffy Rozália ösztöndíj-alap. A főtiszt. püspök úr az egyházi képviselő tanácsnak okt. 9-én tartott ülésén a következő alapító levelet jelentette be:

Alapító levél.

Boldog emlékezetű hitvestársam, báró Győrffy Rozália, kit az Úr 1911. évi február 4-én elszólított az élők sorából, még életében velem való egyetértéssel, egyházához s vallásához való benső hű ragaszkodásának szerény jeléül, hálás szívvel elhatározta, hogy egy ösztöndíj alapítványt létesít szegény sorsú, unitárius vallású, magyar honos, arra érdemes tanulók felsegélyezésére.

Ebbeli szándékát a következőkben valósítom meg:

1. Az alapítvány címe: „*Báró Győrffy Rozália ösztöndíj alap*“.
2. Az alapítvány célja: a kolozsvári unitárius főgimnáziumot, unitárius teológiai intézetet, vagy egyetemet látogató szegény sorsú, magyar honos, unitárius vallású, arra érdemes ifjaknak az alapítvány évi kamataiból ösztöndíj alakjában segélynyújtás.

3. E célra 20000, azaz húszezer korona névértékű 4 $\frac{1}{2}$ %-kal kamatozó magyar koronajáradék kötvényt adok át 1912. évi december hó 1-től esedékes kamatszelveivel együtt a Magyarországi Unitárius Egyháznak tulajdonjoggal és kamatainak ezen alapító levél értelmében leendő felhasználása végett.

Ezen értékpapírok mint báró Győrffy Rozália ösztöndíj alap a Magyarországi Unitárius Egyház által külön. kezelendő és annak évi 800 korona kamatjövedelméből két ösztöndíj létesítetik évi 400—400 korona összeggel.

4. Az alapítványban részesülők magyar honos, unitárius vallású, szegény sorsú, mindkét nembeli növendékek lehetnek, kik a gimnáziumot, teológiai intézetet, vagy egyetemet látogatják.

Az ösztöndíj élvezetére a növendék rendszerint a gimnázium I-ső

osztályában lép és élvezi azt akadályok fel nem merülése esetén a gimnáziumon, teológián és egyetemen keresztül. A gimnázium elvégzéséig, ha csak lehetséges a növendék az ösztöndíj élvezetében okvetlenül meghagyandó, hacsak erkölcsi magaviseletének hiányossága vagy tanulmányokban való nagyfokú hanyagsága, vagy képtelensége az ösztöndíj megvonását indokolttá nem teszik.

Az ösztöndíj időközi megvonása esetén az ösztöndíj ugyanazon osztályú arra érdemes, más szegény sorsú, unitárius növendéknek adandó ki, ilyen nem léteben pedig újólal I-ső osztályú növendéknek adandó ki.

A gimnázium végeztével azonban az ösztöndíjat élvező növendék képessége az Egyházi Képviselő Tanács által alakított bizottság által megvizsgálandó és az ösztöndíj csak az esetben adandó ki a teológiai, vagy egyetemi évekre is, ha eddig felmutatott képessége és tanulmányai indokolttá teszik, hogy tanulmányait a tudományos pályán folytassa, különben a gimnázium végeztével lépjen inkább valamely gyakorlati pályára.

Ilyen esetben az ösztöndíj nem egy első éves gimnáziumi növendéknek, hanem az érettségit letett más, de szegény sorsú alkalmas növendéknek adandó ki és csak ilyen nem léteben adandó újólal I-ső gimnáziumi osztályú tanulóknak.

Csak az, hogy az ösztöndíjat élvező különben megfelelő növendéknél jelesebb is van a gimnáziumot végzők között, nem ok, hogy az ösztöndíj élvezőjétől az ösztöndíj e miatt az egyetemi évekre elvételessék.

5. Az ösztöndíj adományozását, valamint annak elvonását a Magyarországi Unitárius Egyház Egyházi Képviselő Tanácsa gyakorolja.

Egyes kivételes esetekben fenntartom a jogot a magam személyére nézve, — jogutódaim kizárásával —, hogy a kijelölést és adományozást úgy a gimnáziumi, mint az egyetemi évekre nézve én teljesítem, amely esetleg általam gyakorlandó kijelölést az Egyházi Képviselő Tanács köteles elfogadni.

Ezen jogomból kifolyólag az első izben betöltésre kerülő egyik ösztöndíj boldogult nőm keresztfiának, a jelenlegi főpásztor unokájának, Végh Józsefnek ítélendő oda, kí már is szép reményekre jogosít és pedig kivételesen már most is, habár ő még csak az elemi iskola tanulója.

6. A Magyarországi Unitárius Egyház Egyházi Képviselő Tanácsa elismeri az alapító levél és alapítványi összeg átvételét és annak ezen alapító levél rendelkezésel szerinti kezelésére magát ezennel kötelezi.

7. Az alapító levél 3 példányban kiállítva, egy a Vallás- és Közoktatásügyi Miniszteriumnak, egy a Magyarországi Unitárius Egyház Képviselő Tanácsának és egy Deréky Gyula részére adatik ki.

Fentiekben áldozva a legnemesebb nő és hitves emlékének bánatos férje
Deréky Gyula.

Budapest, 1912. okt. 5.

Elöttünk :

Dr. Fekete László,
 tanú.

Bartsch Frigyes,
 tanú.

Ez az alapítólevél beszél magáért. Mégis kiemeljük bevezető sorait. „Egyházához, vallásához való benső hű ragaszkodásának szerény jeléül“ tette a bánatos férj, a legnemesebb nő és hitves emlékére. Kolozsvári főiskolánk hálás köszönetét fejezzük ki azzal az óhajtással, enyhítse az ég a férj bánatát s nyujtson vigasztalást a mi hálás emlékezésünkben.

Spencer Herbert az első okról. „Tekintettel a világegyetemre, úgy látszik, indítatva vagyunk bizonyos kikerülhetetlen következtetésekre. A minket körülvevő dolgok és tárgyak, szintúgy mint saját öntudatosságunk tünetényei arra kényszerítenek minket, hogy egy okot keressünk. Egy ok keresésében nem állapodhatunk meg a nélkül, amíg egy első ok feltételéhez nem jutunk. És nem kerülhetjük ki azt, hogy ezt az első okot végtelennek és abszolutnak tekintsük.“ („First Principles“ cap 11.)

„Kénytelenek vagyunk minden tünetényt úgy tekinteni, mint bizonyos Erő nyilvánítását . . . Lehetetlen ezen Erő jelenlétének határt szabni.“ („First Principles“ Ed. 1890. p. 99.)

„A bizonyosság, hogy az Erő létezik, az a bizonyosság, amely felé az értelem kezdettől fogva halad“ (p. 108.)

„Annak az igazságnak, hogy mindenben egy kifürkészhetetlen Lét nyilvánul, amelynek sem szeretetét, sem végét nem gondolhatjuk, hova-tovább mind világosabbnak kell előttünk lennie. A misztériumok között, amelyek annál nagyobb misztériumok lesznek, minél inkább gondolkozunk felettük, megmarad az az egyetlen abszolút bizonyosság, hogy van egy végtelen és örökké-

való Energia, melytől minden dolog kiárad.“ („Ecclesiastical Institutions.“ Ed. 1885. p. 843.

Spencer Herbert azt mondja, hogy az anyag a maga végső elemzésében ép oly megfoghatatlan, mint az idő és tér. Lodge Oliver szerint senki sem tudja, hogy az élet mi. Mindenki kénytelen elismerni, hogy senki sem tudja szabatosan meghatározni az ember Önt vagy Ént. Hogyan várhatnók tehát Istennek tökéletes meghatározását? Job ezt kérdi: „Megismerheted-e Istent, a Mindenhatót a maga teljességében?“ Nem, de hihetjük. Állandó személyes viszonyban élhetünk vele. Az eredmény személyes ismeret. Bizhatunk benne, szerethetjük őt és személyesen ismerhetjük és a Jézus Krisztusban annyi tájékozásunk van Istenről, a mennyit embertől szerezhetünk.

A legfőbb különbség az ember s más alsóbbrendű állatok között az Istenről való öntudatban és vallásos ösztönben áll. Spencer azt mondja, hogy a vallás „éppen olyan normalis tehetsége az embernek, mint bármely más tehetsége“ („First Principles“ p. 16) és hogy a vallás jelen van mindenütt, mint valamely örökkévaló tény.“ (Ibid. p. 20.) A vallás és teológia legfontosabb okai az emberiségnek erkölcsi és szellemi vágyakozásai. Az ember ösztönszerűleg vallásos. Személyes lelki viszonyba lép Istennel ép oly természetesen, mint, ahogy a gyermek táplálkozik anélkül, hogy annak észszerűségéről valamely érv által megkellene őt győzni. Az embert szellemi és erkölcsi vágyakozásai vezetik Istenhez. Minden vágyakozás annak valódi létezését bizonyítja. Mert a tudomány azt tanítja, hogy minden szerv, ténykedés és tehetség, amely ma létezik, mint eredménye a környezettel való tényleges érintkezésnek jött létre, azaz: mivel annak meg volt valódi haszna. Ennélfogva a vallásos tehetség az Isten létét s a vele való viszony áldásos voltát mutatja. Az ima egyetemessége az imára nyert válasz egyetemessége mellett szól. Müller Miksa azt mondja, hogy Isten lételének ez a bizonyítéka soha sem volt megcáfoltva s nem is cáfolható.

f.

Carlyle Tamás. Benson A. C., a népszerű szemleíró és kritikus, egy felolvasásában ezeket mondja Carlyleről: „Carlyle az embereket Isten szolgálatára figyelmezteti, hogy igyekezzenek másokat segíteni, a világot jobbá tenni, igazságosak lenni, ne

csalják meg magukat és ne gondolják, hogy az Istent megcsalhatják. Hogy jó magot vessenek, ha gazdag aratást kívánnak. Carlyle e szerint számtalan népet felvilágosított és meggyőzött arról, hogy minden ember, bármily állásu és sorsu legyen, Istennek igaz és hűséges szolgája lehet és az ő oldala mellett küzdhet, hogy mindenkinek megvan a helye, ahol munkálkodhatik nemcsak magáért, hanem másokért is.

Carlyle azt hirdette, hogy mi nem azért vagyunk itt a földön, hogy az életet pusztán átéljük a kényelmet és élvezeteket hajhászva és bedugva füleinket a világ nyomorusága és küzdelmei előtt, hanem, hogy azokban részt vegyünk. Ugyan ezt az igazságot fejezi ki Morris Wilhelm is, midőn ezt mondja: „a munka jutalma az élet“. A munka jutalma nem pénz, vagy kényelem, vagy dícséret, hanem az a tény, hogyha teljes erődből munkálkodol, csakhamar érezni fogod, hogy úgy élsz, mint ahogy azelőtt még nem éltél. Ezer meg ezer ifjú és nemes szív talált erőt és bátorságot a munkára Angliában Carlylenek ezen kijelentésében, hogy az élet jutalma nem az, amit nyújt, hanem amit használ, amire képesít.

Nem ugyanezt mondotta-e Emerson is, aki annyira hasonlított Carlylehez és mégis annyira különbözött tőle. Emerson és Carlyle benső barátok voltak, akiket az igazság szeretete, a konvencionálizmus gyűlölete, a jog legfőbb nagyságában való hite egyesített. A különbség közöttük mégis nagy volt. Carlyle telve volt előítéletekkel; Emerson nyugodt és csendes szemlélő volt. Carlyle óhajtotta az igazság és jog győzelmét, de kételkedett benne; Emerson is óhajtotta ezt, de soha egy percre sem kételkedhetett annak eljövételében. Emersonnak volt reménye. Carlylenek nem volt; az az ellentét volt közöttük, ami Rousseau és Voltaire között vagy újabban Browning optimizmusa és a Tennyson legutóbbi költeményeinek ridegsége között. Carlyle nem tudott magával és másokkal békében élni, Emerson mindig vidám és nyájas volt, telve Istenben és az emberekben való bizalommal. Carlyle a skot kálvinizmusban nevededett, de Emerson abban a napfényes hitben, amelyet Új-Anglia Channingtól tanult meg.

f.

Jatho után Traub. A német protestáns világnak megint kellemetlen szenzációja van. Alig ültek el a Jatho-ügynek olvasóink előtt ismeretes hullámai, az ev. főegyházi tanács egy másik lelkészt mozdított el állásából. Traub ügye nem érhető meg egészen Jathoé nélkül. Jathot a Spruchkollegium a téves tanokra vonatkozó törvény, az ú. n. *Irrlehregesetz* alapján ítélte el. Traub ez esetig, habár írásaiban kemény harcokat vívott és erős kritikát gyakorolt, békében élt egyházi kormányával. De ezt a törvényt összeegyeztethetetlennek tartotta a protestantizmus lényegével s megkezdte ellene a harcot. Jatho első sorban pap, lelkipásztor és misszionarius. A teológiával mint tudománnyal nem sokat törődik. Traub fáradhatatlanul harcias természet, alaposan képzett teológus, aki ismeri napjaink tudományos mozgalmait s e vívmányokat értékesíteni is akarja egyházában. Ezért Jathoért különösen a laikusok lelkesednek, Traub pedig a teológusok becsülését bírja. Traub napról-napra jobban összekötötte sorsát a Jathoéval. Habár nem értett is egyet Jatho minden tételével, feltétlenül melléje állott. Az volt a felfogása, hogy Jathot jogtalanság érte a főhatósága részéről s ezért szenvedélyes védője lett a Spruchkollegium előtt is, mint védője volt már az előtt is írásaiban. S e védelmében az egyházi hatósággal szemben éles és erős kifejezéseket használt.

Traub a védelem után könyvet írt a protestáns hitvallásról. A pohár ezzel csordultig megtelt. Az egyházi főhatóság tovább már nem hallgathatott. Fegyelmi eljárást indított ellene. Hivatali vádlója megintést javasolt, de az első forum büntetésből való áthelyezésre ítélte, mert „átlépte publicistikai és irodalmi működésében egy egyházi hivatalnok számára vont korlátokat s méltatlannak mutatta magát arra a becsülésre, tekintélyre és bizalomra, melyet hivatása megkövetel,” de azt is megállapította, hogy „magatartását nem nemtelen motívumok” határozták meg. A boroszlói konzisztoriumnak ezt a határozatát azonban az ev. főegyházi tanács megsemmisítette s Traubot a papi szolgálatból elmozdította. Traub ezzel elvesztette címét, jellegét, fizetését s nyugdíjigényét. Ez a legnagyobb büntetés, melyet csak nagy ritkán szabnak ki s csak akkor, mikor a pap az erkölcsi törvények ellen, vagy a büntető törvények világos határozatai ellen vét. Az ítélet megokolásában többek között olvassuk: „Aki a szervezett országos egyház l

ságát rendszeresen s oly módon, mint ő, általában tagadja, azt hatóságaiban, intézményeiben támadja és megvetés tárgyává teszi, az maga lehetetlenné teszi további működését mint az egyház papja és szolgálja és az országos egyháztól nem lehet várni, hogy ilyen embert meghagyjon a lelkési rendben s ezzel módot nyújtson egy lelkési állás újból való elfoglalására“.

Feltűnő, hogy az egész eljárásban szó sem esik a Traub hitvallásáról. Pedig okot eleget adott rá. Hiszen könyvében nagyon kiemeli és élesen hangsúlyozza, mily távol áll a régi dogmától. A közönség úgy van meggyőződve s ezúttal, úgy látszik, neki van igaza, — hogy Traubon, az írón és szerkesztőn ütöttek egyet, de a téves tanokat hirdetőt értették. Mindenesetre igaz azonban, hogy a büntetés nem felel meg a fegyelmi törvény szellemének, amely kimondja, hogy a büntetést az eset sajátosságához s a vádlott egyéb magatartásához kell mérni. A Christliche Welt referense azt mondja, hogy „még egy ilyen győzelem s a porosz országos egyház elveszett“. Az ilyen esetek, minő előbb a Jathoé, most a Traubé, elidegenítik az államot az ev. országos egyháztól s az egyház elveszíti hitelét a szabadelvű egyháztagokkal szemben, ha az egyházi kormány mindegyre növeli és felújítja az elkeseredést s még nagyobbítja azt az úrt, amely a szabadelvű papok és az egyházi kormány között van.

Traub jövőjének biztosítására már megindult a gyűjtés. Németország szabadelvű lelkési körei egyre-másra üdvözlük s nyilvánosan mellette foglalnak állást. Kiemelik, hogy írásaival a papok szociális lelkiismeretét élesítette s a közönségben felkeltette a már-már elenyésző bizalmat az ev. lelkész működése iránt. *Harnack* könyvet írt Traub elmozdításáról, melyben kikel a büntetés szigorúsága ellen s követeli, hogy „a valóság és igazság kérlelhetetlen és magabizó érzete, mely a jelenkor legszebb vívmánya, az ismeret minden kérdésében“ teljes jogot nyerjen az országos egyházban.

A Christliche Welt barátai Eisenachban gyűlést tartottak. Sürgönyileg üdvözölték őt s egyhangulag hozták következő határozatukat:

Sajnálataikat fejezték ki, hogy az ev. főegyházi tanács a vádlott újból való kihallgatása nélkül az első bíróság ítéletét szigorította s az elfogultság látszatát nem kerülte el. A legfőbb hatóság ez eljárásával a német protestantizmus annyira szükséges

egységét megbontotta. Sajnálják, hogy ez ítélet a papot csak hivatalnoknak tekinti, akinek mindenek felett a fegyelem a kötelessége s mellőzi a személyes odaadás, derékség és becsületesség döntő értékeit. Megdöbbennek azon, hogy Traub némely élesebb kifejezéséből az ítélet erkölcsi hibát kovácsol s ezzel erkölcsi érintetlenségét támadja. Föltétlenül szükségesnek tartják a jog és igazság érdekében az eljárás revízióját. Végül felhívják a szabad-elyű ev. keresztyenyeket, hogy a sajnálatos eset által ne engedjék magukat megtántorítani, hanem dolgozzanak minden erejükkel szabadabb és igazságosabb állapotok megteremtésén.

A Jatho ügy a porosz kultuszminisztériumban. A Frankfurter Zeitung írja: Hogy a porosz kultuszminisztérium milyen viszonyban áll az orsz. egyházban tapasztalható szabadabb irányokhoz, azt mutatja az az eddig ismeretlen tény, hogy minden olyan tanár és lelkész előtt, akik egy évvel ezelőtt a Jatho érdekében kiadott nyilatkozatot aláírták, minden hivatali előlépést elzártak s eddig minden hivatalos beadványt címeik, kitüntetések adományozása iránt a közoktatási miniszter elutasított.

A bécsi eucharisztikus kongresszus. A napokban Bécsben 150000 főnyi katolikus hívő sereglett össze — ha a napilapoknak hinni lehet — hogy a pápai követ vezetése alatt az uralkodó család összes tagjaival, egyházi és világi főméltóságokkal és hadsereggel együtt tüntessen az úr Jézus Krisztus, illetőleg az oltári szentség mellett. Azt is olvastuk, hogy a hadsereg tisztjei 6—8 napi szabadságot s külön kedvezményes vasúti jegyet kaptak ez alkalomra. Von Rossum biborost, a pápa követét, olyan fogadtatás várta Bécs városában, amilyen még koronás főknak sem igen jut osztályrészül. Kétségtelen, hogy nagyszerű látványosságot nyújthatott ez ünnepély. Nekünk tulajdonképen nem sok szavunk lehet az egészhez. De ez érzéseket kápráztató felvonulás és látványosság mellett is felhívja figyelmünket egy kijelentés, melyet Székesfehérvár nagyelméjű és nagyszívű püspöke tett: „A világ beteg s jóllehet, hogy mi volnánk e beteg ápolói, de kezeink között a beteg nem gyógyul“. Súlyos beismerés, szinte önvád. De vajjon Róma von-e le ebből valamely következtetést?

Los von Rom. Válaszul az elmúlt hét folyamán Bécsben tartott eucharisztikus kongresszusra, amelyre Európa kath. országaiból nagyon sok embert csődítettek össze (Magyarországból is állítólag 15000-en jelentek meg), az Alldeutsch egyesület szeptember 18-án *Los von Rom*-gyűlést rendezett, amelyen mintegy 10000 ember vett részt. A gyűlésre Csehországból, Krajnából, Sziléziából és Stájerországból is sokan mentek el. Malik birod. gyűlési képviselő rendkívül heves támadást intézett az eucharisztikus kongresszus ellen és beszéde végén a gyűlés elfogadta az eucharisztikus kongresszust elítélő határozati javaslatát. A gyűlés végén 87 résztvevő kijelentette, hogy a kath. egyház kebeléből kilép.

A francia protestáns egyházak egyesülése. Mikor Franciaországban az egyház és állam között a szakadás megtörtént, a protestáns egyházak több önálló külön egyházzá váltak szét. Az orthodox irányúak voltak az *églises réformées évangéliques*, a szabadelvűek az *églises unies* és a középen az *églises réformées*. Ez az utóbbi volt az összekötő kapocs a mereven szembenálló két csoport között s ennek köszönhető, hogy jelentékeny lépés történt a két előbbi egyház egyesülése felé. Az egyesülés az églises reformées statutumai alapján történt. Főbb pontjai ezek: a reformált egyházak egyesülése a pártokon felül azért alakul, hogy a reformáció minden híve beléphessen. A belépő egyházaktól megkivánja annak kijelentését, hogy a keresztény hit, az értelmi szabadság és a szociális és missziói tevékenység útját és elveit elfogadják. Mellőzvéen minden dogmai egyenlősítést, ami az egyéni hittel összeegyeztethetetlen, minden belépő egyháznak szabadságot ad arra, hogy dogmai meggyőződését bármely reformált hitvallásban kifejezhesse. Ezzel elismeri, hogy ez egyházak az evangélium lényegét foglalják magukban s nyitva áll minden egyháznak, mely a protestantizmus két oszlopát, a hitet és szabadságot megtartja. Más hitvallások becsének e szabadelvű elismerése kifejezést talált a montpellier-i kijelentésben: mi francia reformált protestánsok, híven a hit és szabadság szelleméhez, melyért elődeink éltek és szenvedtek, az egyház minden tagja részére követeljük azt a jogot és kötelességet, hogy hitét és e hit formáit a szentírásból és a kegyesség tapasztalataiból merítse. Az egyesülés ez év jun. 25-én történt Párisban, ahol Monod elnöklése alatt találkoztak a két külön egyház képviselői.

A jövő évi költségvetés. Teleszky János pénzügyminiszter a képviselőház szept. 17-ikén tartott ülésén terjesztette elő az 1913. évi költségvetést. E költségvetési tervezet szerint a vallás- és közoktatásügyi tárca rendes kiadásai 23,660 327 koronával emelkednek, amely összegből a tanfelügyelők, továbbá az állami felső nép- és polgári iskolai tanítók és tanárok előmeneteli viszonyait rendezik 1,183.491 koronával emelkednek a felsőbb tanintézetek kiadásai, néhány új tanszék szervezése folytán. 100,000 koronát irányoznak elő új elemi iskolák és 65,000 koronát új óvodák felállítására. Az analfabéták számára tartandó tanfolyamok költségeire 50,000 koronát vesznek fel. A görög szertartású kath. egyház állami javadalmazása — főleg a felállítandó új püspökség költségeinek fedezhetése céljából — 220,000 koronával, a magyarországi rei. és ág. hitv. evang. egyházaknak az 1848. évi XX. t.-c. alapján engedélyezett államsegélye pedig 400,000 koronával felemeltetett és a görög keleti szerb egyház államsegélyére új tételként 80,000 korona irányoztatott elő.

A kultuszminiszter új törvényjavasatai. A kultuszminiszterium már teljesen elkészült a katolikus autonomiáról szóló törvényjavaslattal és Zichy János gróf vallás- és közoktatásügyi miniszter a törvényjavaslatot a Ház legközelebbi ülési egyikén fogja beterjeszteni. — Ugyancsak a képviselőház legközelebbi ülésén fogja az állami és nem állami tanítók fizetésrendezéséről, a lelkeszi illetményeknek korpótlék útján való emeléséről, a kisdédóvónők illetményeinek szabályozásáról, az önálló gazdasági népoktatásról, az ingó emlékek védelméről, a tanítóképzés és óvónőképzés rendezéséről szóló törvényjavaslatokat beterjeszteni.

Jogakadémia Szegeden. Szeged város polgármestere mozgalmat indított az iránt, hogy a pozsonyi kir. kath. jogakadémiát, amely az ottani egyetem létesítésével felszabadul, helyezték át Szegedre. Ez azonban nehézségbe ütközött, mert a tanulmányi alapból fentartott pozsonyi jogakadémia megszüntetésével éppen azt célozta a kultuskormány, hogy a tanulmányi alap megbillent pénzügyi egyensúlya helyreálljon. A tárgyalások tehát nem vezettek eredményre. Most újabb fordulat állt be az ügyben. Hir szerint a király amellelt döntött, hogy a pozsonyi jogakadémiát Szegedre kell helyezni és ha a kimerült tanulmányi alapból fentartani nem tudják, vegyék igénybe a vallásalapot is.

Wundt a Tízparancsolatról. Németországban, a túlságos bölcselkedés honában, egynémely nagyratörő bölcselkedők megbotránkoztak a Tízparancsolaton. Azt mondják, hogy azt nem való az iskolában tanítani. Nagyon is kezdetlegesnek tűnik fel az ő fényesen kipallérozott elméjük előtt, amely könnyedén végig tud tekinteni a mostani törvények paragrafusainak végtelen labirintusában. Mit keres ilyen világban a newyorki ötvenemeletes házak korában az az ósdi Tízparancsolat? Ha még Ezerparancsolat volna, akkor talán érdemes lenne néki megkegyelmezni. Röviden: harcot indítottak amellett, hogy a Tízparancsolatot ki kell küszöbölni az iskolai oktatásnál. A mozgalom egyik előharcosa mai divat szerint kérdést intézett a németvilág száz kiváló férfiához: bölcsészekhez, teológusokhoz, pedagógusokhoz, költökhöz és írókhoz, hogy mint vélekednek a Tízparancsolat felől. Persze, olyan tudósokat és írókat szemelt ki, akikről föltehető volt, hogy az ő álláspontja felé hajlanak. A kérdés eredménye az lett, hogy 48 semmi választ nem adott. S ez körülbelül egyenlő a tagadó felelettel. A választ adó 52 közül azonban csak kettő nem helyezte a kérdező álláspontját, de e kettő közül az egyik dr. Wundt, az újabb idők legnagyobb s a modern lélektan első tudósa. Válasza röviden a következő: „A Tízparancsolatnak páratlan értéke éppen abban áll, hogy röviden, de velősen állítja eléink azokat a változhatlan erkölcsi alapelveket, amelyeken egész életünk nyugszik. Ha ezt javítani akarnók, ez merénylet lenne a történelem szelleme ellen; ha pedig új ruhába akarnánk öltöztetni, ez nem lenne más, mint ostoba vállalkozás. A vallástanító magyarázza a mostani kor szelleme szerint, amint Luther is megtette ezt a maga idejében. De magát ezt a régi emléket ne rontsa meg szentségtörő kéz!” (Dunántúli Protestáns Lap, 1912. 38. sz.)

Gróf Tisza István beszéde. A dunántúli ref. egyházkerület folyó hó 25-én Pápán tartotta meg őszi közgyűlését, amelyen gr. Tisza István főgondnok nagyobb megnyitó beszédet tartott, amelyben részletesen kiterjeszkedett a tanítók és papok tervezett fizetés-javítására. „A tanítói kar — úgymond — nagyon sokat nyert ugyan az utolsó emberöltő alatt, de abból, ami nyereségnek mutatkozik, tényleg tetemes részt ragad el magának a drágaság. S e mellett a fokozódó kultúra, a terjedő felvilágosodás természet-

szerűleg magasabb igényeket ébreszt a népnevelés iránt, magasabb és magasabb hivatás és kötelesség vár a tanítókra. Ezért is kell tehát, hogy a tanítói kar ennek megfelelően egyre magasabb díjazásban részesüljön Teljesen jogosultnak tartom a mi felekezeti tanítói karunknak azt a törekvését is, hogy anyagi helyzete az állami néptanítókéval egyforma legyen. A tanárok illetményeinek rendezése után nem kétlem, be fog következni nem hosszú idő alatt, hogy ezt a jogos törekvéseinket elérhetjük a néptanítóknál is. Kettős kéréssel fordul a ref. tanítói karhoz. Az egyik, hogy e cél elérésénél méltóztassanak egy kis türelemmel lenni. Az idei költségvetésben nagy összeg, gondolom tizenkét millió van felvéve a tanítók fizetésrendezésére. Ebben részesülni fognak az állami és felekezeti tanítók, tehát lényegesen fog javulni a felekezeti tanítók sorsa is. Elismerem, nem helyes, hogy megmaradt közöttük a különbség, de hisz az életben soha semmiféle társadalmi osztály sem érheti el minden vágyát egyszerre. Másik kérésem, ne hallgassanak azokra a hamis prófétákra, akik kötelességeik megszegésére akarják bírni. Itt a multban is össze volt forrva a ref. tanítói kar a ref. egyház és a magyar nemzet minden törekvéseivel és vajjon kárát vallotta-e ennek a szövetségnek, ennek a munkatársi viszonyoknak és vajjon a régi időkben ahhoz képest, hogy a népneveléssel más társadalmi rétegek és más felekezetek is foglalkoztak, nem volt-e anyagilag és emberileg tekintélyesebb helyzetben a mi egyházunk kebelében, mint valamely más egyházban? Erkölcsei tőke ez, de egyuttal anyagi tőke is rájuk nézve. — A másik nagyfontosságú hasonló kérdés a lelkészi javadalmazás rendezésének kérdése, amire nézve soha nem csináltam titkot abból a meggyőződésemből, hogy a tanítói fizetésrendezésnél is sürgősebbnek tartom. A magam részéről teljesen értem azt a türelmetlenséget, amelyik e téren mutatkozott, részben most is mutatkozik és teljesen értem azt, hogy a mi lelkészi karunk sürgeti a kilátásba helyezett javítás minél előbbi keresztülvitelét. A lelkészi korpótlék elhatározott dolog és pedig olyan módozat mellett, amelynél fogva a mi lelkészi karunknak minden tagja, tekintet nélkül arra, hogy jelenleg milyen javadalmazásban van, meg fogja kapni a korpótléket és pedig olyformán, hogy a folyó évre egy 400 koronás korpótlék illeti meg az öt esztendőnél tovább szolgált lelkészeket, a jövő évtől kezdve pedig a tíz esztendőnél tovább szolgált lelkészek 800 korona korpótléket kapnak“. A beszédet a gyűlés tagjai zajos éljenzéssel fogadták.

Tanítók az egyetemen. A magyar tanító előtt az egyetem kapui még zárva vannak. Svájcban azonban már a tanítók számára nyitva áll az egyetem. Svájcban azok a tanítók, akik középiskolában akarnak tanítani, kiképzésüket az egyetemen folytatják. Ez az akadémiai tanfolyam legalább két évig tart, de a jelöltnek előtte vagy utána félévet idegen nyelvű vidéken kell eltöltenie. Néhány év óta Zürichben és Bazelben készülnek a vizsgálatokra. Bazelben pl. a módszertan tanára oktatja a tanítójelölteket az iskola elméleti és gyakorlati vezetésére, miközben felhasználják a városi iskolákat a gyakorlati működésre és megfigyelésre. A zürichi egyetemen már évek óta a népiskola egyik tanítója oktatja a jelölteket a gyakorlati iskola vezetésére. Felolvasásokat tart előttük a saját osztályában a módszertanból, a gyakorlati vezetésből, közben tanítási próbákat végeztek a jelöltekkel. A kiválóbb tanítók óráira gyakran ellátogatnak. A tanítási próba után közös megbeszélés következik, ahol megbirálják az egyesek működését. A vezető tanítók fáradságukért megfelelő tiszteletdíjban részesülnek.

Az új nyugdíjtörvény tervezete. A pénzügyminiszter benyújtotta az új nyugdíjtörvény tervezetét, amely a régi 1885. évvél szemben jelentékeny előnyöket nyújt. Az egyetemi végzettségű állami tisztviselők szolgálati idejét leszállítja 40 évről 35-re. Az özvegyek és árvák ellátásáról bőkezűbben gondoskodik, mint a régi törvény. Nem tekinti a gyermekek számát, hanem helyes szociális érzékkel mindenkinek gondoskodik neveltetési költségeiről, akárhányan vannak is.

De amikor a többi tisztviselők szolgálati idejét leszállítja 40-ről 35-re, ugyanakkor a tanárok 30 évét felemeli 35-re — az egyenlőség kedvéért. Nem nézi azt, hogy a régi törvény 65. §-a kijelenti, hogy »az ezen törvények életbeléptetéséig szerzett igények fenntartatnak és a nyugdíjazás esetén figyelembe veendő«. Nem tekinti azt, hogy a tanári kongresszus idején kormány nyilatkozat jelentette ki, hogy »szolgálati idő felemelése visszaható erővel birni nem fog«. Egyszerűen semmibe veszi évszázados gyakorlaton alapuló s a törvényben biztosított jogát a tanárságnak. Kegyetlen dilemmába kergeti a családos és gyermekes tanárokat, midőn szabad tetszésükre bízza: válasszanak a régi törvény

nyújtotta ellátás s a 30 éves szolgálat vagy az új törvény kedvezményei és 35 éves szolgálat között. Erre nézve 6 hónapon belül a törvény életbeléptetése után nyilatkozniok kell írásban. Mert — így okolja meg a tervezet kieszelője ezt a sivár felfogást — a szolgálatban lévő tanárok csak az 1885. évi XI. t.-cikkkel biztosított ellátásokra és *semmivel sem többre* szereztek igényt és így semmi sérelem nem esik azokon a tanárokon, akik nem jelentik ki, hogy a jelen javaslat határozmányai alá óhajtanak tartozni. Hát a többi tisztviselők szereztek-e többre igényt s mivel? S ha ezek igen, a tanárok miért nem? Talán csak nem azért, mert előlépési viszonyaik némileg javultak? Hiszen a többi tisztviselőkéi is javultak s ez a körülmény nem zárja ki őket a nyugdíjtörvény áldásaiból. Ez a tervezet logikátlan mind szerkezetében, mind megokolásában s azonkívül nagy mértékben kultúra ellenes is. Nem a tanárok érdeke, hanem legelső sorban az iskola, a magyar közoktatás, a magyar kultúra érdeke az, hogy a 30 éves tanár teljes javadalmával nyugdíjba mehessen. Ausztriában szintén leszállították az állami tisztviselők szolgálati idejét, de nem jutott eszükbe, hogy a tanárok 30 évét felemeljék.

De a tanárokon esett jogsérelem annyira evidens, hogy nem is kell ezt részletesen fejtegetni.

Minket felekezeti tanárokat az érdekel legközelebből, hogy ez az új nyugdíjtörvény nem terjed ki azokra a nem állami tanárookra, akik az 1894. évi XXVII. t.-cikk alapján létesített országos tanári nyugdíjintézet tagjai.

Mikor ez a tervezet nyilvánosságra került, az egész tanárság egyszerre forrongani kezdett. Az egy év óta lecsendesedett szenvedélyek megint izzanak. A tanári testületek, tanári körök egymás után tartják tiltakozó gyűlésüket a terv ellen s már-már kialakult az a közvélemény, hogy össze kell hívni a tanárságot haladéktalanul kongresszusra.

Reméljük, hinnünk kell, hogy a dolog nem fajul el idáig. Reméljük, hogy az illetékes körök idejekorán belátják, hogy szerzett jogokat így nem konfiskálhatnak s a tervezetbe olyan módosításokat fognak bevinni, melyek alkalmasak lesznek arra, hogy a nyugtalankodó tanárságot megnyugtassák s így az iskola belső életét minden zavaró emociótól megmentse.

A tanárság kívánsága e pontokban összegezhető:

1. A tanárok törvényben megállapított 30 éves szolgálati ideje változatlanul fenntartassék.

2. Az új nyugdíjtörvény minden kedvezménye a tanárookra is érvényes legyen.

3. Az új nyugdíjtörvény terjesztessék ki azokra a nem állami tanárookra is, akik jelenleg az 1894. évi XXVII. t.-c. alapján létesített országos tanári nyugdíjintézet tagjai.

Új lelkész és kántortanító a kolozsvári ekléziában. Szept. 15-én köszöntött be a Péterfi Dénes lelkész nyugalomba vonulása folytán megválasztott Győrfi István lelkész állásába. Ugyanekkor foglalta el állását Ütő Lajos énekvezér-tanító is, aki Iszlai Márton helyére választatott meg. A hívek szép érdeklődést mutattak. Mindkét beiktatott első szereplése általános meglepedést keltett.

Vilmos császár látogatása a berni székesegyházban. Vilmos császár szept. első napjaiban részt vett a svájci hadgyakorlatokon s meglátogatta Bernben a székesegyházat. Bemutatták neki a *genfi reformációi műemlék* négytagú bizottságát, kikkel hosszasan elbeszélgetett, miközben szabadelvű vallásos felfogásának többször jelét adta. Mikor kérdésére biztosították, hogy a műemlék két év alatt talán kész lesz s ünnepélyes leleplezést szándékoznak tartani, egy kis gondolkozás után így szólt: »Én is szeretnék ott lenni, ha ugyan szívesen látnak«. Vilmos császárnak ez a kijelentése a közvéleményben élénk visszhangot keltett. Sokan örömmel fogadták a gondolatot, de voltak sokan, akik aggodalmaskodtak. Így a francia protestánsok, kiknek jelentékeny részük van a műemlék felállításában s kiknek három honfitársa ott szerepel a műemlék középponti csoportjában.

A francia reformátusok nehéz helyzetbe kerülnének olyan ünnepélyen, ahol a német császár vezető szerepet játszanék s így az intézőknek nem kis bölcseségre s tapintatra lesz szükségük, hogy ezt a kényes ügyet közmegnyugvásra elintézzék

Tanítók fürdője, részvényei és villatelkei. Országos mozgalom, széleskörű tevékenység indult meg újabban a tanítók társadalmi gyógyfürdője, üdülő és gyermek nyaraló-telepének a székelyudvarhelyi Szejkefürdőn, részvénytársasági alapon való szervezése érdekében. A most kibocsátott felhívás szerint egy részvény 20 korona, melyekből bárki jegyezhet tetszés szerinti mennyiséget.

A részvények értékének legalább fele része azonban ez évi november hó 5-ig, az Udvarhelymegyei Takarékpénztárnál, Székelyudvarhely »Tanítók fürdője részvényei számláján« az illető részvényjegyző nevén, kamatozó betétképpen elhelyezendő, hogy az aláírási ív: az »Alapítási tervezet«, az illető címére elküldhető legyen. Mult nyár folyamán, az ország különböző vidékeiről, nyaralni Szejkén összejött tanítók szerzett tapasztalataik alapján, lelkes Szózáttal fordulnak a hazai tanítószághoz: a fürdői részvények és parcellázás alatt álló villatelkek mentől tömegesebb eladása s ez alapon Tanítók Fürdőjének mielőbb, teljes eredménnyel való megteremtése végett.

Megismerték ezen, kiváló természeti kincsnek bő forrású, kénessós víznek utólérhetetlen gyógyerejét, a szép fekvésű fürdőnek könnyű megközelíthetőségét, város közelében való fekvésénél fogva rendkívüli olcsóságát és számos más előnyeit s teljes erejükből készek áldozni, csakhogy a biztos jövőt előnkbetáró Tanítók Fürdője Szejkén szerveztessék s így a tanítószághoz, mint más állású egyének olcsón nyaralhassanak, üdülhessenek és gyógyulhassanak. A részvények, villatelkek vételére, nemkülönben az építkezésre vonatkozólag a további felvilágosításról bárkinek is készséggel szolgál a szervezési munkálatokat vezető: Gyermes Mihály, áll. igazgató-tanító, Székelyudvarhely.